

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет української філології та журналістики
Кафедра української мови

Дипломна робота
магістра

з теми **ВИЯВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ У
ФРАЗЕОЛОГІЇ ГОВІРОК**

Виконала: студентка 2 курсу групи FUKr1-M20
спеціальності 035 Філологія (Українська мова і
література)

Коробчук Юлія Миколаївна

Керівник: Коваленко Н.Д., доктор філологічних
наук, доцент, доцент кафедри української мови

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

Умовні скорочення назв населених пунктів.....	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ	11
Висновок до розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. СФЕРИ ТАБУ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	26
2.1. Давнє табу й евфемізація у фразеології.....	26
2.1.1. Магія слова й фразеологічні вербалізми.....	28
2.1.2. Сфера смерті у фразеології Західного Поділля.....	32
2.2. Сучасне табу. Сфери евфемізації.....	45
2.2.1. Сфера інтимних стосунків і подружнього життя.....	47
2.2.2. Сфера фізіологічних процесів людини.....	57
Висновок до розділу.....	62
РОЗДІЛ 3. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В ОБРЯДОВИХ ТЕКСТАХ	63
3.1. Основні мотиви номінацій поховального обряду.....	63
3.2. Роль вербальних знаків в обрядовому тексті.....	69
3.3. Варіантний вияв обрядових номінацій у говірках.....	75
Висновок до розділу.....	78
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	84

Умовні скорочення назв населених пунктів

Вн	- смт Вінківці	Віньковецького р-ну	Хмельницької обл.
Вр	- с.Врублівці	Кам'янець-Подільського р-ну	
Гр	- с.Горошова	Борщівського р-ну	Тернопільської обл.
Дн	- ст. Дунаївці	Дунаєвецького р-ну	Хмельницької обл.
Др	- с.Дерев'яни	Кам'янець-Подільського р-ну	
Зл	- с.Зелене	Волочиського р-ну	
Злн	- с.Зелена	Чемеровецького р-ну	
Злч	- с.Зеленче	Дунаєвецького р-ну	
Зр	- с.Зарічанка	Чемеровецького р-ну	
Ів	- с.Іванків	Борщівського р-ну	Тернопільської обл.
Івн	- с.Іванківці	Городоцького р-ну	Хмельницької обл.
Кд	- с.Кадіївці	Кам'янець-Подільського р-ну	
Км	- с.Комунар	Кам'янець-Подільського р-ну	
Кр	- с.Курівка	Городоцького р-ну	
Крм	- с.Кормильче	Чемеровецького р-ну	
Крч	- с.Карачієвці	Віньковецького р-ну	
Кс	- с.Косиківці	Новоушицького р-ну	
Кт	- с.Китайгород	Кам'янець-Подільського р-ну	
Лс	- с.Лісоводи	Городоцького р-ну	
МК	- с.Мала Кужелівка	Дунаєвецького р-ну	
Мк	- с.Маків	Дунаєвецького р-ну	
Мн	- с.Монастирок	Борщівського р-ну	Тернопільської обл.
МО	- с.Майдан-Олек- сандрівський	Віньковецького р-ну	Хмельницької обл.
Нг	- с.Нігин	Кам'янець-Подільського р-ну	
Ор	- с.Оринин	Кам'янець-Подільського р-ну	

Пл	- с.Пилипківці	Новоушицького р-ну
ПХ	- с.Пилипи-Хребтіївські	Новоушицького р-ну
Рх	- с.Рахнівка	Дунаєвецького р-ну
См	- смт Смотрич	Дунаєвецького р-ну
СУ	- смт Стара Ушиця	Кам'янець-Подільського р-ну
Схк	- с.Сахкамінь	Кам'янець-Подільського р-ну
Цк	- с.Цикова	Чемеровецького р-ну
Чр	- с.Черче	Чемеровецького р-ну
Шд	- с.Щидлівці	Чемеровецького р-ну

ВСТУП

В останні роки увага вчених до діалектної лексики та фраземіки як об'єктів дослідження помітно зростає. "Евристична цінність діалектних даних постійно зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання, насамперед для розв'язання глото- і етногенетичних проблем, в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства" [17, с. 3].

Фразеологічна система окремої говірки чи говору – це результат дії різних позамовних факторів, а також взаємодії з літературною мовою, суміжними чи віддаленими говорами, іншими мовами та їхніми діалектами.

Відсутність об'єктивної картини фраземного фонду наріч, говорів та говірок створює перешкоди у дослідженнях фразем різних територій у зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Існує потреба як в загальних дослідженнях усього українського континууму, так і в описі складу та функціонування фразем в межах окремого говору.

Твердження про те, що лексика є малоінформативною, спростовує практика національних слов'янських лінгвістичних шкіл, досвід роботи над Загальнолінгвістичним атласом, Лінгвістичним атласом Європи, Карпатським діалектологічним атласом, Атласом української мови, окремі спроби картографування діалектної лексики. Досить часто дані саме лексичних і семантичних карт кладуться в основу групування говорів, визначення діалектного членування певного регіону (праці О. Горбача, Й. Дзендзелівського, П. Гриценка, М. Никончука, О. Євтушка, В. Куриленка).

Активність фразеологічних одиниць (ФО) у синхронії та діяхронії, співвідношення з літературними відповідниками – постійно привертає увагу дослідників. В Україні розвиток фразеології пов'язаний з іменами Л. Булаховського, І. Білодіда, П. Горецького, М. Жовтобрюха, Г. Удовиченка, І. Чередниченка, Л. Скрипник, Л. Юрчук, В. Білоноженко, І. Гнатюк, М. Демського, Н. Бабич, М. Алефіренка, В. Ужченка, Л. Авксентьева,

Я. Барана та інших учених. Одним із важливих завдань сучасної української діалектології сьогодні залишається ґрунтовне дослідження фраземіки окремих українських говорів.

Вагомі теоретичні досягнення у сфері дослідження системних зв'язків і відношень між ФО різних мов за останні 20-30 років дали поштовх до виникнення нового напрямку в галузі фразеології – фразеологічної ідеографії. З'явилися перші спроби опису в ідеографічному аспекті багатого фразеологічного матеріалу, накопиченого фразеографією.

Сучасні дослідження фраземіки говіркового мовлення характеризуються різними підходами у вирішенні актуальних завдань. Серед методів вивчення фраземіки різних українських українських говірок найбільш апробованими є: 1) описовий (Н. Бабич, Д. Гринчишин, М. Доленко, В. Лавер, Н. Коваленко); 2) лінгвогеографічний (В. Лавер, Д. Ужченко, З. Мацюк); 3) метод структурно-семантичного моделювання (А. Івченко, Т. Грица, В. Мокієнко, Н. Коваленко).

Система фразем будь-якого говору, як відомо, – це результат дії різних факторів, що виявилися в самих говірках, а також їх взаємодії з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та діалектами.

Учені неодноразово вказували на важливе місце діалектної фразеології в системі наук. Фонди української діалектної фразеографії постійно поповнюються новими одиницями. Активність фразеологічних одиниць у синхронії та діяхронії, співвідношення з літературними відповідниками – постійно привертає увагу дослідників. Це сприяє створенню нових фразеологічних словників.

Територіально опубліковані матеріали з фраземіки українських говірок можна розподілити таким чином: середньополіські [18], західнополіські [4; 42-54] говірки північного наріччя; західноподільські [28; 29; 30; 31], буковинські [5; 6], наддністрянські [14], бойківські [20; 92; 93], гуцульські [68], закарпатські [38; 39], лемківські говірки південно-західного [62; 78; 26]; наддніпрянські [88; 89], степові говірки південно-східного наріччя [16].

Закономірності розвитку фразеологічної науки зумовлюють потребу розширення об'єктів дослідження, передусім першочергового опису фраземіки окремих говорів української мови, що надалі уможливить визначення території поширення окремих одиниць чи моделей не тільки на українському, а й на слов'янському мовному континуумі. Фразеологічна система подільського діалекту довгий час знаходилася на периферії досліджень славістів. Як відомо, ці говірки мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє ареальне поширення виявляють досить розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами [86, с. 460-461]. У структурному відношенні подільський говір не становить монолітної єдності, йому властива внутрішня диференціація: відносно чітко окреслюються західноподільська і південноподільська зони. Така внутрішня диференціація склалася історично, переважно внаслідок впливів сусідніх говорів.

У кандидатській дисертації Н. Коваленко [31] вперше здійснено комплексний аналіз фразем західноподільських говірок, що пов'язані з життям та діяльністю людини, а також виявлено структурно-семантичні моделі та їх ареальну проекцію в українських говірках. Проте в сучасній діалектології постійно поповнюється база нових зафіксованих даних з різних територій України, тому зіставні дослідження будуть мати попередній характер.

Актуальність дипломної роботи визначається відсутністю дослідження, у якому б на матеріалі численних стійких ареальних образних виразів здійснювався багатовимірний опис татуйованої сфери фразеології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дипломної роботи пов'язана з дослідженням, яке здійснюється в навчально-науковій лабораторії діалектологічних досліджень Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в рамках програми вивчення діалектної лексики і фразеології української мови.

Об’єктом дослідження стали фраземи західноподільського говіркового мовлення.

Предметом дослідження є сфери табу у фразеологічній системі говору.

Мета дипломної роботи – виявити особливості становлення й функціонування евфемістичних і дисфемістичних ареальних фразеологічних одиниць, сфери табу, визначити місце сталих висловів у широкому пласті української фразеології Поділля, уписати їх у загально- й діалектнофразеологічний контексти.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких конкретних **завдань**:

- 1) зібрати та систематизувати фраземи говірок Поділля на основі власних польових записів, фразеологічних і діалектних словників української мови;
- 2) дослідити фразеологію західноподільських говірок у її проєкції на фразеологію сучасної української мови;
- 3) у межах досліджуваного матеріалу виділити фразеосемантичні групи (ФСГ), проаналізувати закономірності мотивування внутрішньої форми фразем, що входять до складу їхніх рядів;
- 4) визначити й описати сфери табу у фразеології говірок;
- 5) визначити і схарактеризувати особливості мотивації досліджуваних фразеологізмів як одиниць вторинної номінації.

У роботі використовуємо традиційні терміни: фразеологія, фраземіка – для найменування усього класу одиниць дослідження та лінгвістичної дисципліни, а фразеологічна одиниця (ФО) – для найменування одиниці фразеології. Як синонім ФО в дослідженні вживаються терміни фразеологізм, фразема.

ФО визначаємо як самостійну одиницю мови, яка характеризується фраземним значенням, компонентним складом та граматичними категоріями

й виконує номінативну функцію, а разом з нею характеризує називаний фразеомою предмет чи його динамічні й статичні ознаки.

Методи дослідження: описовий, порівняльний та статистичний. Методологічною основою роботи є вироблені у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві положення про мову як культурний феномен, фразеологію як явище вторинної номінації, у якому знаходять своє характерне відбиття особливості пізнавальної діяльності етносу, взаємозв'язок загального, окремого і часткового у мові.

Джерелами дипломної роботи послуговували власні польові записи, здійснені за спеціально складеною програмою у селах Чемеровецького, Новоушицького, Красилівського, Ярмолинецького районів Хмельницької області, матеріали картотеки кафедри української мови, а також фразеологічні словники української мови та діалектного мовлення, матеріали до словників з різних регіонів України. У роботі розглядаються як рідковживані ФО, а також ті, що, за нашими спостереженнями, на сьогодні вже вийшли з активного вжитку, так і ті, що є органічним елементом мови діалектоносіїв.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в тому, що на залученому в науковий обіг значному за обсягом фактичному матеріалі вперше досліджено табуйовані сфери фразеології подільських говірок, з'ясовано особливості семантики та структури фразеологізмів, визначено особливості мотивації діалектних фразеологізмів із урахуванням духовної культури діалектоносіїв, простежено зв'язок фразеології з давніми віруваннями, традиціями, обрядами українців.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що висновки та узагальнення її можуть бути використані в дослідженнях низки загальнотеоретичних проблем в українській діалектології. Аналіз поширення сталих висловів у трьох наріччях допоможе вирішити актуальні завдання ареалогії української фраземіки, створити основу для інтерпретацій більшості фразеоглос. Результати ареального опису на рівні фраземних

моделей розширять базу для створення “Українського фразеологічного атласу”.

Практична цінність дипломної роботи. Фактичний матеріал може бути використаний під час укладання фразеологічних словників різних типів, у роботі наукових семінарів із проблем фразеології, у викладанні курсу “Лексика та фразеологія сучасної української мови”, “Діалектологія української мови”, спецкурсів і спецсемінарів у вищих навчальних закладах, у шкільній практиці – для оптимізації навчального процесу, на факультативних заняттях з рідної мови.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри української мови Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та на звітних студентських конференціях (2019–2021 рр.); X Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи» (м. Вінниця, 8–9 квітня 2021 р.).

Опубліковано статтю: Коробчук Ю. Символіка зооніма *свиня* в українській діалектній фразеології. *Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи*: матеріали X Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи» (м. Вінниця, 8–9 квітня 2021 р.). Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2021. С. 112–117.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі списку назв населених пунктів та їх умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і списку використаної літератури (94 позиції). Загальний обсяг роботи – 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ

Кінець XX ст. – початок XXI ст. у мовознавстві вирізняється особливою увагою до вивчення проблем взаємозв'язку та взаємовпливу мови і культури етносу, а методологія ґрунтується на принципах антропоцентризму – дослідження ментальної й духовної сфери людини в поєднанні з мовою. У центрі уваги таких лінгвістичних досліджень знаходиться людина, яку розглядають як власне носія мовно-культурного надбання, а її знання і великий досвід, норми моралі й поведінки є визначальними для представника певної культури (праці Г. Аркушина, Н. Венжинович, П. Гриценка, В. Жайворонка, Н. Коваленко, В. Конобродської, Н. Руснак, О. Стишова, В. Д. Ужченка, Д. Ужченка, Н. Хобзей та ін.).

Якщо лексика говорів української мови більшою мірою представлена в словниках та описана в наукових працях (монографіях, дисертаціях, статтях та ін.), то фразеологія діалектного мовлення потребує нових підходів, методів як збирання, так і аналізу емпіричної бази у зв'язку з особливостями власне фразеологізмів.

Пошук нових методик фіксації та методології досліджень фразеології говірок, розбіжності в поглядах учених на її обсяг, системність, принципи відбору до словника будуть заохочуватися актуальними. Із розвитком мовознавства, інших наук (суміжних і несуміжних) відбувається актуалізація одних методів та менше використання інших, їхнє взаємодоповнення чи навпаки – виокремлення.

У сучасному науковому пізнанні спостерігаємо зацікавлення комплексом проблем, пов'язаних із особливостями функціонування фразеологізмів, територіального поширення та варіювання, тому що саме в

таких одиницях мовленнєвої дійсності виразніше вербалізується чуттєвий аспект мови.

Зростає роль і значення нових досліджень з ареальної фраземіки, яка накопичує образні вторинні номінації, свідчить про специфіку відтворення мовної картини світу, має зв'язок з етнокультурою. Крім того, фраземіка говірок “безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю” [81, с. 5].

Повнота інформації про фразеологічну систему говорів забезпечує не тільки об'єктивне визначення особливостей українських діалектів, а й ментальності, кодів української культури.

Фразеологія як наука має вагомі напрацювання і здобутки, що підтверджено чималою кількістю праць, присвячених проблемам природи та семантики фразем, що функціонують у говірковому мовленні, хоч існують розбіжності у визначенні предмета дослідження, а також у термінології.

Фразему визначаємо як самостійну одиницю мови, “яка характеризується фраземним значенням, компонентним складом та граматичними категоріями й виконує номінативну функцію, а разом з нею характеризує називаний фраземою предмет чи його динамічні й статичні ознаки” [22, с. 238].

У наукових працях трапляється вживання термінів *фразеологія діалекту* та *діалектна фразеологія* як синонімічних, хоч вони окреслюють здебільшого різні мовні факти. У роботі послуговуємося термінами *фразеологія* / *фраземіка говірки* (*говірок, говору, говорів*), тобто предметом дослідження є всі сталі вирази, що функціонують у мовленні говірконосіїв: і літературні, і діалектні.

Фразеологічна картина світу різних слов'янських лінгвокультур була предметом наукових праць Л. Авксентьева, М. Алефіренка, Н. Бабич, Г. Богданович, А. Вежбицької, Н. Ф. Венжинович, І. Гнатюк, В. Жайворонка, А. Івченка, В. Лящинської, В. Мокієнка, В. Постовалової,

Ю. Прадіда, О. Селіванової, В. Телії, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. Усе ж про нагальну потребу фіксувати та вивчати фраземи народного мовлення в усіх українських говорах і сьогодні зауважують чимало дослідників.

Над поповненням емпіричної бази фразем, поширених на окремих територіях, апробуванням різних методів і прийомів у з'ясуванні структурно-семантичних і функціональних особливостей фразеосистем українських говорів працюють Г. Аркушин, Г. Доброльожа, Н. Кірілкова, Н.Д. Коваленко, З. Мацюк, Р. Міняйло, Г. Ступінська, Д. Ужченко, М. Яким та ін.

Грунтовне вивчення фраземіки усного народного мовлення є важливим не лише для виявлення взаємовідношень українських діалектів в галузі фразеології через визначення ареалів принаймні головніших фразеологізмів, а й у плані суто теоретичному.

Системне опрацювання фразеології на тлі традиційної народної культури для української етнології та мовознавства набуває особливої актуальності як з огляду на необхідність створення достатньої емпіричної бази для Лексичного атласу української мови, Словника українських народних говорів, так і для поглиблення лексикологічних і фразеологічних досліджень українського діалектного мовлення.

Для українських дослідників залишається маловивченою фразеологія окремих ареалів, хоч визначено її сутність та місце в системі мови, критерії виділення. Методи збирання та систематизації регіональної лексики, досвід в опрацюванні та апробації принципів картографування діалектних явищ слугують основою для досліджень фраземікону говіркового мовлення. Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників фразеології, до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що належать до фразеологічного корпусу сучасної української літературної мови.

Наявні дослідження з проблем фразеології говірок характеризуються різними підходами у вирішенні актуальних завдань. Про можливість опису фразеологізмів через виявлення їхніх моделей зауважено у працях 70–80-х

років XX ст. [11; 13; 64; 62; 19]. Виявлення й аналіз лексичної варіантності в складі таких одиниць методом структурно-семантичного моделювання, обґрунтоване В. Мокієнком [60, с. 45–46], апробовано в дисертаційних дослідженнях Т. Грици “Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області” [15], Н. Коваленко “Фраземіка говірок Західного Поділля” [33], М. Олійник “Фразеологія гуцульських говірок” [70], працях А. Івченка “Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія” [25] і Д. Ужченка “Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей” [85].

Зіставно-типологічний аналіз уможливив виявлення одиниць, у яких семантика, структура та компонентний склад збігаються повністю, однакових за компонентним складом, але різних за значенням. На міжмовному матеріалі – це дослідження В. Лавера [36], Л. Ройзензона [74], В. Мокієнка [59], А. Аксамитова [1], В. Ковалю [32], Ю. Солодуба [76; 77], А. Івченка [26], М. Аляхновіча [3]; на загальноукраїнському – праці Н. Бабич “Лексичні варіанти фразеологічних одиниць буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування)” [5], В. Лавера “Фраземіка українських діалектів карпатського регіону” [39], “Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов’язані з народними обрядами заручин і весілля” [37], А. Івченка “Фразеологія українських говірок Пряшівщини на загальноукраїнському та слов’янському тлі” [26], В. Ужченка “Східноукраїнська фразеологія” [81], М. Олійник “Фразеологія гуцульських говірок” [70], М. Якіма “Народно-розмовні іменникові фразеологізми бойківського говору (у зіставленні з літературною мовою)” [93] та ін.

Описи слов’янської фраземіки на рівні структурно-семантичної (або семантичної) моделі здійснив В. Мокієнко [60; 58; 61], визначивши моделі-фразеосхеми, за якими в діалектах групуються численні ряди фразем, що мають однакове значення, тотожну внутрішню форму та порівняно цілісну структуру [60, с. 45]. Тому особливої ваги набуває детальний опис усіх наявних варіантів фразем. Лише комплексний опис ареалів фразеомоделей

може бути критерієм для розмежувань споконвічного від запозичень чи кальки, стати показником генеалогічної спорідненості [58, с. 132]. Ареальному описові має передувати процедура формування тематичних полів, груп, семантичних рядів, об'єднаних спільним значенням, однотипністю синтаксичної структури, варіюванням лексичних компонентів у межах однорідної тематичної групи.

Відсутність достатньо повної фактичної бази з усіх територій України створює перешкоди у виявленні ізоглос, окресленні ареалів побутування фразем, що зрештою гальмує вивчення шляхів розвитку фраземної системи, її специфічних ознак, етимології. Є потреба як у загальних дослідженнях усього українського континууму, так і в описі складу та функціонування фразем у межах окремого говору.

Загальновідомо, що система фразем будь-якого говору – це результат дії різних факторів, що виявилися в самих говірках, а також взаємодії з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та діалектами.

Цінний досвід зіставної лексикографії та фразеології на матеріалах різних літературних мов та їхніх говорів (праці В. Лавера, Ю. Солодуба, В. Ковалю, А. Аксамітова, В. Мокієнка) є основою для обґрунтування принципів порівняльних описів у діалектології.

Предметом зацікавлення лінгвістів є факти збігу сталих висловів у різних мовах. Такі дослідження здійснено в зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Структурно-типологічний підхід у порівнянні фразеологізмів неспоріднених мов уможливорює визначити спільні одиниці або такі, що відрізняються конкретно-образною формою реалізації. Фразеологічна образність зберігає свою національну чи ареальну своєрідність.

Такий підхід використовують і в зіставленні сталих висловів у межах слов'янських мов, де на різних рівнях виявляється багато схожого як на генетичному, так і на типологічному рівні. Зазначимо, що поповнення

емпіричної бази фразеології з більшості територій дозволить детальніше проаналізувати збіги у складі фраземіки як різних мов, так і різних діалектів.

Основними напрямками вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів, як це можна помітити в сучасних роботах, є дослідження регіональної складової компонентів, які усталилися в структурі фразем або поширенні за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на усталені національно-культурні еталони в певному мовному соціумі.

В основі семантики фразеологізмів говіркового, як і літературного мовлення – лінгвалізація найрізноманітніших аспектів життя людини. Складність наукового вивчення особливостей значення, структури, компонентного складу та функціонування більшості фразем говіркового мовлення полягає у відсутності достатньо повної фактичної бази з усіх ареалів України, хоч спроби зафіксувати сталі народні вислови фольклористами, етнографами та дослідниками краю датуються початком XIX ст. (М. Номис, І. Франко, П. Чубинський та ін).

Учені неодноразово вказували на важливе місце діалектної фразеології в системі наук. Активність фразеологічних одиниць у синхронії та діяхронії, співвідношення з літературними відповідниками – постійно привертає увагу дослідників. Це сприяє створенню нових фразеологічних словників.

Важливе значення для ареального опису фразем українського діалектного мовлення мають публікації регіональних словників, що відбивають сучасний (60-90 рр. XX ст.) стан фраземної системи мови. Цінними для діалектології, та й для інших наук, є фрагменти словників П. Грищенка, М. Доленка, А. Юрченка, Л. Ройзензона, С. Ройзензона, Т. Грици; проспекти словників Н. Бабич, М. Доленка, Н. Коваленко; картосхеми В. Лавера; словники А. Юрченка, А. Івченка [Юрч], Г. Доброльожі [Добр], а також „Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини” Н. Вархол, А. Івченка [ВархІ], „Матеріали до фразеологічного словника

східнословобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка, „Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка, Д. Ужченка [УВДС], „Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини” В. Чабаненка [Чаб], „Матеріали до фразеологічного словника Харківщини” А. Івченка [Івч].

Словники В. Ужченка, Д. Ужченка [УВДС] та В. Чабаненка [Чаб] – диференційного типу, оскільки до реєстру увійшли тільки ті фраземи, яких не фіксують відомі лексикографічні джерела, натомість словник А. Івченка, який автор свідомо називає регіональним, містить і діалектні одиниці, і ті, що увійшли до літературної мови. У словнику Н. Вархол, А. Івченка [ВархІ] помітна лемківсько-словацька інтерференція, зокрема, багато фразем, очевидно, є кальками зі словацької.

Подібними є засади укладання словника А. Івченка (Харківщина) і словника В. Чабаненка. Автори поповнили реєстр даними зі словників, пареміологічних збірок, фольклорно-етнографічних і діалектологічних записів другої пол. XIX – поч. XX ст. (Б. Грінченка, П. Іванова, М. Комарова, І. Манжури, Я. Новицького, М. Номиса, Д. Яворницького, І. Бесараби, О. Курило та ін.).

У „Фразеологічному словнику лемківських говірок Східної Словаччини” (Н. Вархол, А. Івченко) і „Фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу” (В. Ужченко, Д. Ужченко) фраземи наведено і витлумачено за першим іменником у називному відмінку однини (у разі його відсутності – за прикметником, дієсловом, займенником, числівником, прислівником), однак у першому словнику відсилання зроблено до всіх іменників, що входять до складу фразеологічної одиниці: напр., ФО *вивалити очі як баран* є після компонентів *баран* і *око*, але тлумачення ФО 'пильно, уважно дивитися' подано тільки після компонента *око* [ВархІ, с. 94].

Стрижневий принцип побудови словникових статей (ФО групуються в окремі гнізда навколо реєстрового слова), за словами проф. В. Ужченка, "дає можливість легко "вилучити" той чи інший етнокультурний компонент,

показати фразеотворчу активність певних слів" [УВДС, с. 9]. А. Івченко („Матеріали до фразеологічного словника Харківщини”) також йде за цим же ж принципом – подає ФО на іменник, у випадку його відсутності – на прикметник, прислівник, числівник, займенник, дієслово.

Натомість у словнику В. Чабаненка („Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини”) ФО подано за першим словом, яке може бути будь-якою частиною мови: напр., *ні за бузинову палку не щитать* 'ігнорувати, зневажати кого-небудь' – наведено під літерою Н на слово *ні* [Чабаненко 2001, 93]. Тому багато компаративних фразем у Словнику подано під літерою Я на компонент *як*: *як сироті тряся* 'зовсім не потрібний', *як із горобця молока* 'мало або ніякої користі' тощо [Чаб, сс. 164, 159].

Для значної частини стійких виразів дуже важлива емотивна характеристика. У Словнику В. Ужченка, Д. Ужченка вироблено чітку систему позначок для характеристики конотативного аспекту ФО та сфери її вживання. Позначку виділено курсивом і подано перед тлумаченням, напр.: уставити диню кому, *жарг.* Полаяти кого; копитки відкинути, *зневажл.* Померти; від Куті до Різдва, *жарт.* Ніскільки (про час) [УВДС, сс. 83, 132, 142].

Позначки використовуються дуже часто, що дає змогу краще зрозуміти стилістичну характеристику виразу (*вulg.* – вульгарне, *прост.* – просторічне і т. ін.), його диференціацію (*діал.* – діалектне, *місц.* – місцеве), хронологію (*заст.* – застаріле), поширення виразу (*рідко* – рідковживане, *місц.* – місцеве), виробничу специфіку (*гірн.* – гірницьке, *міліц.* – міліцейське). Заслужовують окремої уваги опрацювання ФО з позначкою *етн.* — етнографічне: *бики красти*, *кіл (кілок) забивати*, *іти на курей* і т.ін., що відбивають звичаї, вірування, обряди мешканців регіону.

У Словнику В. Чабаненка чіткої системи ремарок немає, їх уведено в контекст тлумачення фразеологізмів, напр.: *чи й не цяця 'глузливо-іронічне зауваження про того, хто вдає з себе поважну особу', закрить піддувайло 'перестати розмовляти, закрити рота (говориться зневажливо)', держіть мене*

восім чоловік 'вигук, що виражає іронічно-скептичне ставлення до чого-небудь' [Чаб, сс. 152, 45, 35]. Серед позначок, що вказують на стилістичну характеристику, у цьому Словнику також ужито: *вульгарно, глузливо, дошкульно-зневажливо, евфемізм, жартівливо (жартома), іронічно, лайливий вираз, саркастично, фамільярно* і похідні від них, напр.: *жартівлива назва (зауваження, припрошення, вислів, примовка)* та ін.; є позначки, що вказують на виробничу специфіку: *із мовлення колишніх дніпрянських лоцманів, із мовлення рибалок, у мовленні чабанів*. Спостерігаємо також тенденцію до системності у виділенні позначок (подано в кінці тлумачення в дужках), пор.: *одкинуть лапи 'вмерти, загинути (зневажливо)', чорт із двома рогами 'погана, зла людина (лайка)', як баба заміж: виходила 'дуже давно (жартома або фамільярно)'* [Чаб, сс. 99, 153, 156].

У передмові до „Матеріалів до фразеологічного словника Харківщини” А. Івченко подав тільки дві позначки: *ірон.* – іронічний, *зневажл.* – зневажливий, хоч у словнику трапляються й інші, напр.: *горобцям дулі давати жарт.*, *'байдикувати, тинятися без діла'* [Івч, с. 155].

Проведена вибірка зі словника ареальних фразеологізмів В. Ужченка, Д. Ужченка на букви К, Л, М, Н засвідчила, що більшість стійких порівнянь у дефініції містять показники інтенсивності конотації – "зовсім", "дуже" і под.: *мудрий як музикове котя 'зовсім безтурботна людина', як із Новожданівки 'зовсім дурний', як на коні верхом 'дуже високий', ревти як кутько під тином 'дуже, сильно (плакати)', хоча ця лінія у словнику витримана далеко не послідовно, пор.: [як] з кручі зірватися 'поспішати', стояти як млин при дорозі 'одином, самотно'* [УВДС, сс. 135, 169, 120, 142, 138, 160].

Фразеологізми у всіх аналізованих словниках подано у спрощеній фонетичній транскрипції, яка відбиває особливості говіркового мовлення, зокрема: епентетичні явища: *ні страму, ні совісті, метир двадцять із шапкою* [Чаб, сс. 95, 76]; *огород міряти, в собачу ристь, набратися страму* [УВДС, сс. 173, 202, 226]; *бабське радіво* [Чаб, с.10; УВДС, с. 198];

відсутність приставних [в], [г] на початку слова: *сидіть на узлах, коза з оріхами* [Чаб, сс. 127, 70]; *наказати сім мішків орішків* [Івч, с. 158]; гіперичні явища: *і унукам заказать* (із покликанням на І. Манжуру, 1890), *комарь йому в вухо* [Чаб, сс. 64, 70]; уживання звукосполуки [хв] замість [ф]: *тридцять кілограм з кухвайкою* [УВДС, с. 118], *бабський тіліхвон* [Чаб, с. 10], *Василь бабі рідний Хведя* [Івч, с. 154]; явища метатези: *на три кодхи од верблюда луччий* (із покликанням на І. Манжуру, 1890) [Чаб, с. 85], *кrapата свиня* (із покликанням на П. Іванова, 1897) [Івч, с. 160], фонетичне перекручені слова іншомовного походження: *не в духах, а в дікалоні* [Чаб, с. 86] тощо.

У фольклористичній збірці Григорія Аркушина [4] вміщено матеріал, який доповнює наші знання щодо малих форм фольклору, а також лексики певного говіркового континууму, що дуже важливо для дослідників народної культури Полісся і Волині, як і західноукраїнських говірок в цілому, що контактують із польською культурою. Збірка багата на тексти фольклорних виразів, тому збагатить фольклористику і культурологію із врахуванням української діалектології.

У розділі „Фразеологія” Г. Аркушин подав стійкі словосполучення, записані в основному в населених пунктах Західного Полісся та з суміжних територій. Поруч із фразеологічними зрощеннями і єдностями подано словосполучення, у яких процес фразеологізації ще незавершений, пор. *котача мати*; не виділено в окрему групу і народні порівняння.

Фразеологізми тлумачаться за першим іменником, що подається у початковій формі і за літературними нормами (для фонетичних, морфологічних та словотвірних діалектизмів; лексичні і семантичні діалектизми не замінюються літературними відповідниками), у разі відсутності іменника – за іншими частинами мови. Автор зазначив, що у матеріалах не подаються стійкі вирази, які вживаються у мовленні жителів одного населеного пункту, до складу яких входять переважно антропоніми (напр.: *крекче йак Ганка, йак тайа Марунка, йак Райкуни, ой ти Савушка,*

тиха йак Мотка 'сварлива' та ін., значення яких зрозумілі навіть не всім жителям того села) і мікротоніми (напр., із значенням померти' з вказівкою, де знаходиться кладовище: занести під липи, перебратис до Макарчихи, пуйти на горб і т.д.).

Мета матеріалів до фразеологічного словника говірок Західного Поділля «Слова з языка, як бджоли з вулика» Н. Коваленко [Коваленко] – зафіксувати все розмаїття фраземного складу західноподільських говірок (загальноукраїнських та вузьколокальних) з усіма наявними варіантами (фонетичними, морфологічними, лексичними), синонімічними рядами, полісемією.

У матеріалах подано близько 5000 тисяч фразем (разом з варіантами), зафіксованих протягом 1993–2000 років у 34 населених пунктах Західного Поділля, зокрема в селах Борщівського р-ну Тернопільської обл., Волочиського, Чемеровецького, Кам'янець-Подільського, Дунаєвецького, Віньковецького, Городоцького, Новоушицького р-нів Хмельницької обл.

Запис виконувався за спеціально складеною програмою, що налічує 180 питань, пов'язаних з фізичним життям, психічним станом, поведінкою та діяльністю людини. За нашими матеріалами у складі таких фразеосемантичних полів помітно переважають порівняльні конструкції серед інших структурно-семантичних типів фразем (номінативних, дієслівних, ад'єктивних і адвербіальних).

Реєстр словникових статей укладений за алфавітом буквених знаків заголовних слів – переважно іменникових компонентів фразем. Отже, словникова стаття має таку будову: 1) заголовне слово; 2) фраземи з усіма наявними варіантами, поданими через виділену скісну лінію та синонімами, що подаються через крапку з комою; 3) скорочена назва населеного пункту, де зафіксовано фразему; 4) тлумачення семантики.

Фраземи тлумачаться переважно на перший за рахунком іменник у називному відмінку однини. Якщо іменник у складі фразеологізму відсутній, то тлумачення подається на іншу частину мови в такому порядку:

прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Відсилання зроблено на усі іменники, що входять до складу фраземи.

Отже, особливе значення в аналізованих словниках мають ФО, які:

1) не зафіксовано в лексико- і фразеографічних працях української літературної мови (*ставити (строїти) з себе козла в сарафані* 'задаватися' [УВДС, с. 128], *кізяки перегоріли* 'пройшов гнів, заспокоївся хто-небудь', *оказія бурої баби* 'що-небудь незвичайне, дивне, чудне' [Чаб, сс. 69, 100], *получіти гарбу вареніков* 'одержати велике задоволення', *торба з грошима* 'клопітлива людина' [Івч, сс. 155, 160]), *мо^лоти йази^еком йак пес ло^патом* (Лс) 'базікати, дуже багато говорити' [Коваленко, с. 167]);

2) відрізняються від нормативних якими-небудь формальними ознаками: *баньки ганяти (дути)* 'пильно видивлятися' [УВДС, с. 27], *баняк не варе* 'іронічно про людину з малими розумовими здібностями' [Чаб, с. с11], *нахлобучити губи* 'розсердитися, надутися' [УВДС, с. 78], *носить губу* 'тс.' [Чаб, с. 96] (пор.: *дути губи, копилити губи* (у 2-му значенні) [ФСУМ, I, сс. 274, 389]), *ще чорти в булки не грають* 'дуже рано' [УВДС, с. 252], *ше й чорти гонки не били* 'тс.' [Чаб, с. 154]; *не хватає третьої дощечки* 'дурний' [Івченко 1993, с. 156], */ (й) дрючком не вб'єш* 'про когось дуже живучого, фізично сильного' [Чаб, с. 57] (пор.: *[і (ще й)] довбнею (поліном) не доб'єш* [ФСУМ, I, с. 252]); *нап^хати тели^ево* (Злч) 'наїстися' [Коваленко, с. 34];

3) мають іншу семантику, ніж загальновживані: *баба базарна* 'іронічно про людину, яка не вміє берегти таємницю, займається пересудами та плітками' [Чабаненко 2001, с.10] (пор.: *базарна баба* 'криклива, сварлива, груба людина' [ФСУМ, I, с.16]), *бульби [з рота] пускати* 'міцно спати' [УВДС, с. с39], *пустить бульбу* 'навмисне щось вигадати, пустити поголоску' [Чаб, с. 119] (пор.: *бульки (бульбахи) пускати / пустити* 'тонуті'; 'втрачати сили, можливості, надії і т. ін.', водночас – *пускати миляну баньку*, діал. 'вигадувати нісенітниці' [ФСУМ, II, с. 718]).

У словниках відбито фіксацію різних значень ФО та їхню динаміку:

1) більш конкретне – загальне: напр., *возом не об'їдеш* 'хто-небудь дуже товстий' [УВДС, с. 48] – 'про щось велике, громіздке' [Чаб, с. 24];

2) розбіжність у значенні:

наддністр. дуба дати 'померти' – *зах.под. |дуба |дати* (ПХ) 'замерзнути'; *зах.под. су|шити |зуби* (Гр, Др, Зл, Злч, Зр, КК, Кр, Крч, МО, Нг, Пл, Цк, Шд) 'сміятися' – *закарп. зу'би суши'ти* [Лавер, с. 18] – *лемк.,закарп., гуц. зу'бы суши'ти* [Лавер, с. 18] 'голодувати'; *як чорт летів та крила звів* 'дуже давно' [Чаб, с. 166] – *чорт летів і крила звів* 'про зроблене наспіх, абияк' [УВДС, с. 252]; *лом ковтнув* 'дуже високий' [Івч, с. 158] – *[як] лом (ломик) проковтнув* 'триматися неприродно прямо, виструнчено' [УВДС, 149]; або в одному зі значень: *чорт копійчку шукав* 'про безладдя в хаті' [УВДС, с. 251-252] – *наче чорт копійочку шукав* 'про витолочену траву' [Чаб, с. 86];

3) конкретне трактування – трактування з уточненням: *Василь бабі [рідна] тітка* 'дуже далека рідня' [УВДС, с. 43; Чаб, с. 16] – 'дуже далека рідня або взагалі нерідня' [Івч, с. 154]; 4) суміщення сем – без суміщення сем: *гарна палка щось (багнюку) мішати* 'висока й худа людина' [УВДС, с. 178] – *добра палюга кашу мішать* 'про високу людину' [Чаб, с. 37].

Дослідження фраземіки літературної мови та діалектного українського мовлення дає змогу виділити одиниці різного та однакового типів, проаналізувати взаємозв'язки цих двох форм уживання мови, виявити загальнонародне і місцеве, з'ясувати семантичні особливості та структурні можливості власне діалектних фразем, які дуже довго можуть зберігати слова-компоненти із затемненою семантикою. Зацікавлення викликають проблеми національного самоусвідомлення та самовираження, інформативна достатність народної фразеології у вивченні світобачення українців, кодів образності, вербальних засобів виявлення емоцій.

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігаємо відступи від традиційного розуміння мовних явищ, зокрема фразеологічних. Особливо широко залучаються досягнення семантики, соціолінгвістики, логіки в

потрактуванні фразем як одиниць ареального плану. Домінувальними стали комплексні дослідження, у яких поєднано метод структурно-значеннєвого аналізу фразеологізмів, ураховано функціональні особливості та їхню семантичну організацію, контекстуальні можливості.

Аналіз опублікованих діалектних фразеологічних матеріалів засвідчує, що в українській фразеографії вже формуються принципи укладання таких словників. Словникова стаття складається переважно із фразеологізму, позначки про сферу його функціонування чи конотативну характеристику, тлумачення, ілюстрації та джерела. Фразеологізми подано у спрощеній фонетичній транскрипції. Інколи автори не зовсім послідовно розробляють схожі за структурою чи значенням ФО. Це стосується лексикографічних позначок (*іронічне, зневажливе* і т. ін.) або показника інтенсивності конотації ("зовсім", "дуже", "сильно"), викладу факультативних частин ФО. Часто лексикографічні позначки поєднують, що цілком справедливо: напр., *гірницьке, жаргонне або жартівливо-фамільярне* тощо. До реєстру словників уведено ФО з фольклорно-етнографічних і діалектологічних джерел. Важливими є історико-етимологічні довідки та тлумачення маловживаних слів.

Отже, існуючі дослідження більш чи менш повно відбивають фразеологічну систему деяких ареалів української мови. Поповнення фактичних матеріалів з інших зон дали б змогу здійснити системні дослідження української діалектної фразеології, які склали б матеріальну базу для її аналізу, а також реконструювати традиційну систему образного мислення українців, визначити питомі та запозичені її складові.

Висновок до розділу

Для діалектології є і завжди будуть актуальними проблеми фіксації говіркового матеріалу, вибору конкретних методик у записуванні та дослідженнях. Поряд із теоретичним вивченням та лексикографічним описом українських говірок існує необхідність у порівняльному аналізі з різними

українськими та слов'янськими діалектними зонами як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

За семантичними групами фраземи розподіляються нерівномірно, бо, як правило, пов'язані вони з різною характеристикою людини, її фізичними та психологічними особливостями, діями та станами.

Цінним для української діалектології є поповнення емпіричної бази даних про вживання і поширення фразеологізмів і їхніх компонентів, визначення чи збігаються ці території, які лексеми вийшли з ужитку, мають “затемнену” семантику, але можуть вживатися у сталих виразах та ін.

Однією з визначальних рис фразеологізмів є їхня здатність вербально передати широкий спектр людських емоцій і відчуттів. Носій говірки, мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологізми, що є важливим показником мовної компетенції, додає знань про говірку як ідіом.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальний варіант, який досвід і відчуття набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні. Фразеологізми характеризуються економністю й точністю, надають мовленню колоритності й самобутності, вміло вжиті у спілкуванні, вони концентрують головну думку, не потребують уточнень і роз'яснень.

Експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

РОЗДІЛ 2

СФЕРИ ТАБУ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Давнє табу й евфемізація у фразеології

Слово *табу* полінезійського походження: *ta* – „виділяти, відзначати”, *ри* – підсилювальний прислівник „зовсім, цілковито”, а значить *tapu (tabu)* – „зовсім виділений” [КТСЛТ, с. 81], за Л. Булаховським, – „священний”. Іноді термін набуває й протилежного значення – „проклятий” [10, с. 43]. Звичайно табу уявляється як щось таке, що вимагає обережності, воно існує в певних обмеженнях [87, с. 38]. Первісними табу вважають заборону вживати ті чи інші слова, які „позначають священні або ж шкідливі поняття” [УМ, с. с515]. Згодом поняття *табу* поширилося зі словесної сфери на дії, речі та вчинки.

Історично первісні табу ґрунтувалися на мовній магії. „Є період, – пише О. Потебня, – коли людина не тільки не відділяє слова від думки, але навіть не відділяє слова від речі” [72, с. 241]. Зв’язок між назвою й особою або між назвою й відповідним предметом („вербальна магія”) постає не як вільний і абстрактний між мовою й значенням, а як конкретна єдність, як фізичний зв’язок, що існує між людиною та її нігтями чи волоссям. Вважали: той, хто володіє істинною, справжньою назвою, має владу над предметом. Спочатку інтуїтивно, а потім свідомо людина завжди відчувала величезну роль асоціативних зв’язків між словом і названим предметом.

Наукове обґрунтування магії слова стало можливим з появою теорії І. Павлова: слово має ефект емоційного стимулятора, адже діє на нервову систему людини аналогічно предмету чи явищу. Причому доведено, що чим міцніші асоціації між назвою й предметом у мозку людини, тим сильніший вплив слова [27, с. 8].

Словесні заборони існували не лише в давнину, вони активно діють і зараз. Під *табу* розуміють будь-яку словесну заборону, незалежно від ступеня розвитку людського суспільства [2, с. 29].

Звичайно давні та сучасні сфери евфемізації не розрізняються (Л. Крисін, Л. Скрипник, В. Ужченко, О. Януш). Деякі вважають їх „сплутування неправомірним” (Р. Будагов). Іноді аналізується лише один якийсь тип табу. І все ж питання розрізнення давнього та сучасного табування стає все актуальнішим.

Ще в найдавніші часи існували вірування, у результаті яких не можна було прямо називати ті чи інші явища. Первісне табу, властиве архаїчним культурам, полягає в забороні вимовляти певні слова внаслідок боязні якихось надприродних сил. А. Зеленін, вивчаючи табу слів у народів Східної Європи і Північної Азії, виділив чотири „ідеї”, що лягли в його основу:

- 1) ім'я служить засобом для передачі лихих впливів;
- 2) вимовляння забороненого слова „накликає” названу забороненим словом небезпечну істоту;
- 3) найдавніший шар заборонених слів лякає названу істоту, іноді її ображає й сердить;
- 4) за підставні слова обираються ті, що за змістом або значенням повинні впливати на природу названої істоти чи навіть предмети в бажаному напрямі [цит. за: 10, с. 43].

У культурі народів збереглися (уже як відгомін) різні види первісного табу, причому стійкість пережитків дозволяє стверджувати, що цивілізація люду, у якій виявляються подібні релікти, є продуктом якогось давнішого стану, де й слід шукати пояснення незвичайних поглядів і традицій [79, с. 66-67].

На матеріалі європейських мов А. Кацев виділяє такі лексико-семантичні розряди давнього табу: найменування тварин, рослин, мінералів, явищ природи, людей, частин тіла, хвороб і смерті, богів і духів [27, с. 11-13]. На ранніх стадіях розвитку італійського суспільства, вказує Т. Черданцева, евфемізувалися імена близьких родичів, королів, назви обожнених тварин, священних предметів, тварин і риб (під час полювання), частин тіла, пов'язаних з обрядами й повір'ями [90, с. 41-42]. Подібні тематичні групи

окреслюють і в польських діалектах: назви Бога та інших святих, демонів, чаклунства, смерті, поховання, хвороб, деяких явищ природи тощо. Евфемізується, таким чином, не всяке мовлення, а те, що пов'язане з певними темами й сферами діяльності.

Окремі сфери давнього табу представлені й у говірках Поділля.

2.1.1. Магія слова й фразеологічні вербалізми. Серед усіх фразем, що пов'язані з вірою в мовну магію (можливість впливу на довколишній світ через надприродне), виділяється низка жартівливих або іронічних евфемістичних виразів, що є відповідями на питання „Куди йдеш?“, коли не хочуть признаватися: *в ліс по дрова* (відповідають на „лихе“ питання) або *шукати щастя* (Івн), *на збори* (Злч). Табу на запитання „куди?“ Д. Зеленін пов'язував з давнім словом *куд*, що означає „злий дух“. О. Потебня припускав схожість „куди?“ з *кудити*, що колись, імовірно, означало „зурочити“ [71, с. 469].

Каламбурні вислови з коренем *куд* є досить продуктивними в усному розмовному мовленні. Можливо, це пов'язано з бажанням мовця не лише відвернути, нейтралізувати лихий вплив слова, а й „повернути біду“ своєю відповіддю на „кудикала“: *за кудикину гору*, який постав, за В. Мокієнком, у середовищі мисливців чи рибалок.

У подільських говірках представлені численні репрезентанти названої мовної формули: *на закудикину гору* (Івн, Др), *на кудикину гору* (Кр, Км, Др, МО), *на кудикини гори* (Пл, Ів). Зміст цього виразу, на думку А. Кацева, етимологічно пов'язаний із заборорою називати місце, куди відправлявся мисливець: назвеш місце полювання – не поталанить [27, с. 26]. Відома й відповідь-заперечення *не закудикуй дорогу*, пор.: – Ти куди? – *Та не закудикуй дорогу*. Де ти тільки взявся? (Гр).

Тенденція до посилення експресії сприяє поширенню відомих одиниць новими компонентами, розгортанню образу: *на кудикину гору жаб колоти* (Кр, Км, Др, МО); ... *збирати горіхів гору* (Пл); ... *камні ворочати* (Зим); *за*

кудикину гору горобців драть (насти) (Км, Мк); (за кудикині гори) крейду косити (СУ); ... горобців драти (Ков); на закудикину гору горох молотити (Злч); ... собак ганять (Руд); на кудикані гори крейду косить (Кр, Км, Др, МО).

Зауважимо, що фразеологізації подібних висловів сприяє не лише рима на осі „запитання – відповідь” (*іду туди, шукаю куди*), а й внутрішня рима відповіді-евфемізму: *на кудикину гору збирати горіхів гору* (Пр), особливо з лексичними опорами *гора – помідор*: *за кудикину (кудикину) гору красти (збирати, їсти) помідори, на закудикину гору збирати (рвати, шукати) помідори*; ... *по зелені помідори*; *на кудикину гору по зелені помідори* (Км); ... *збирати помідори* (Кр, Км, Др, МО); ... *продавати помідори* (Вн); ... *саджати помідори* (Мк); ... *де ростуть помідори* (Пр) та ін. В.Чабаненко, фіксуючи в говірках Нижньої Наддніпрянщини вираз *іті́ (йти) на Кудікині гóру збіра́ть помідóри*, кваліфікує питання як „недоречне” [Чаб, с. 63].

Внутрішня рима евфемізму-відповіді властива місцевим фразеологізмам і з іншим лексичним наповненням, як-от: *Куди? – На кригу робити відлигу* (МО); ... *До сліпого москаля, той що зуби вискаля* (Кр, Км, Др, МО); ... *До баби Яги в гості збирати кості* (Км); ... *У Москву розганяти тугу* (Івн); ... *У долину до млину* (Ор).

Часом компонент *гора* посилюється стилістично згрубілим означенням, що надає фразеологізму пейоративного забарвлення: *на бісову гору збирати помідори* (Кр, Км, Др, МО), *на чортову гору бити помідори*, пор.: – Та йди ти на чортову гору бити помідори. Розкудикався! (СУ). Пор. певну кореляцію й у нижньонаддніпрянському вислові *іті́ (йти) за Кудікину гóру чортів ганя́ть* „іти в невідому, чужу сторону без якої-небудь певної мети” [Чаб, с. 63].

Подекуди „лихі” компоненти з *куд* опускаються, унаслідок чого дещо нейтралізується негативний вплив відповіді й посилюється його евфемістична функція, пор.: – Ти куди? – *На хутір метеликів ловити* (СУ) [ВК], *на село метеликів ловити* (СУ), *на гору за дерезою* (МО), *у трубу на*

лавочку (Ор), за піснями (за пєснями) (Кр, Км, Др, МО). Такі жартівливо-евфемістичні ареалізми частіше вказують на:

1) місце прямування: *на куцу гору* (Лисич), *по кульбаби за горód* (Злч), *у куці по ягоди* (Злч), *у ліс по гриби* (Кр), *на хутір бабочок ловити* (Івн, Чр);

2) на даремну, непотрібну роботу: *берези білити* (Вр), *бикам хвости крутити* (Івн, Кр), *пáсті верблюдá* (Кр, Км, Др, МО), *горобцям дулі крутити* (Тар), *гусям хомути робити* (Злч), *жаб штрикати* (Злч), *каміння кидати* (Кр), *загортати коровам хвости* (Марк), *косити крейду* (Осин), *на паровоз дивитися* (Калм), *на́сіння продавати* (СУ), *по проводах лазити* (СУ).
Спорадично вживаються ФО, які поєднують їх „цільову” семантику – місце й мету прямування: *на кригу робити відлигу* (Кр), *в третю роту на роботу*, пор.: – Ти це куди? – В третю роту на роботу. Відчепись.

У західноподільському ареалі часто уникають запитання „куди?”, замінюючи його на „де?” (– *Де?* – *На нижній полиці*). Але й останнє нерідко вважається забороненим [82, с. 118].

За класифікацією А. Баранова та Д. Добровольського, подібні вербальні формули в тезаурусі ідіоматики можна віднести до особливого типу „формул відповіді”, які являють собою „другий з іллокутивно пов’язаних мовленнєвих актів” і певним чином фонетично пов’язані з попереднім мовленнєвим актом [7, с. 16]. Ось приклади „формул відповідей”, зафіксованих у досліджуваному ареалі: *Куди?* – *Туди, де не їздять поїзди* (Кр, Км, Др, МО); ... *де гуси паслися* (Чр); ... *де вас не чути* (Ор, СУ); ... *куди б не пішов, додому все одно вернусь* (Км, Мк); ... *аби куди, лиш би (тіки) з двору* (Лоз); *Де* (ти йдеш)? – *Де-не-де, аби не дома* (Новкр); ... *де вас немає* (Кр, Км, Др, МО). Пор. рос.: *Как дела?* – *Как сажа бела!*; *Где?* – *У тебя на бороде!*

Основна прагматична функція подібних вербальних реакцій-відповідей – указівка на недоречність попереднього мовленнєвого акту партнера з комунікації, яка заснована на вірі у зв’язок слова й дії та передбачає обов’язкове вживання певних традиційних словесних формул [УМ, с. 286]. Це широко ілюструють й ареальні евфемістичні фразеологізми-

відповіді в досліджуваних нами говірках.

До подільського шару фразеологізмів належать і вирази, що становлять різного роду побажання. Уживаються вони для того, щоб впливати в потрібному для мовця напрямі на природу явища. Тому частина східноукраїнських побажань спирається на віру в те, що назва приваблює очікуваний результат. Наприклад, підосновою вислову *ні гвоздя (ні гвізда) ні жезла!* „добре побажання водію” є значення контексту „щоб ні гвіздок не попав у колесо, ні натрапив на причіпливого інспектора ДАІ (із жезлом)”, пор.: – Машину перевірів? Ну, з Богом! Ні гвоздя ні жезла! (Пл) [УВДС, с. 62]; *щоб не довелося вам довго аїста ждати!* „добре побажання народити дитину” (Кр, Км, Др, МО), *пир’ячко тобі для легкості* „побажання легкої, гарної, без перешкод дороги” (Км, Мк), *пир’ячка тобі в руки* „побажання легкої дороги або легкого життя” (Ор).

Широко застосовуються негативні з погляду вираження й позитивні в плані змісту мовленнєві формули, що сягають давніх уявлень про небезпеку „зурочити” очікуваний результат. Отже, виникає потреба завуалювати пряму назву й використати евфемістичний заміник, що й спричинює, власне, енантіосемічний характер ФО стосовно вживаного значення: [*щоб, хай, бодай*] *ні дна ні покришки* „всього найкращого”, пор.: – Ну, з Богом! Хай тобі ні дна ні покришки! (Кр, Км, Др, МО). Етимологічно ж вираз означає зле побажання: „щоб тебе поховали без труни (без дна і кришки домовини)”, пор. ще загальновідоме *ні пуху ні пера!*

Віра в магію слова спричинює продукування недобрих побажань, що переважно є реакцією на недоречне, зле висловлювання, яке необхідно нейтралізувати. Щоб не збулося сказане, співбесіднику „зичать”: *тіпун [тобі] на язык* (уживається практично на всій східноукраїнській території), пор.: – Він помер? – Тіпун тобі на язык, просто людина в лікарні (Кр, Км, Др, МО, ВК). Продуктивні й нарощені варіанти: *тіпун на язык [і вдобавок сорок прищиків]* (в ареалі вираз зафіксований майже в 30 населених пунктах), *тіпун [тобі] на язык [і півкіла дусти]* (приблизно стільки ж локалізацій),

тіпун [тобі] на язик [і прищик на верхню губу] (Ор).

2.1.2. Сфера смерті у фразеології говірок. Табування реалій, дотичних до смерті, супроводжує людство практично в усі часи. Важко знайти період, коли згадування про смерть не було б хоч трохи табуованим. І хоча цивілізації змінювалися, поле смерті завжди привертало увагу дослідників. Це характерно й для сучасних науковців. При цьому практично всі вказують не тільки на евфемістичність номінацій указаної реалії, а й на їх продуктивність (А.Кравчик-Тирпа, В.Ужченко, І.Хазеєва).

Л. Булаховський зазначає, що люди часто прагнуть якимось пом'якшити те, що стосується смерті, хвороб, тому замість прямого „померти” вживають переносні вирази, як-от: *упокоїтися, скінчити життя* [10, с. 45]. Б. Ларін у просторій статті про евфемізми теж згадує образні замітники, що „поширені в церемоніальному побуті” (рос. *в бозе почил, уехал на охоту „помер”*) [38, с. 110]. Те саме Т. Черданцева зауважує й стосовно італійської мови: там описових зворотів, що репрезентують поле смерті, налічується більше ста [90, с. 42].

Смерть як об'єкт фразеологічних номінацій була в роботах багатьох дослідників (А. Домбровська, А. Кжижановська, В. Коваль, О. Кунін, І. Лепешев, Л. Скрипник, М. Толстой та ін.). На діалектному матеріалі вказане поле розробляється в працях Л. Івашко, А. Івченка, В. Конобродської.

Н. Коваленко, аналізуючи фраземіку говірок Західного Поділля зі сфери смерті, розрізняє три семантичні ряди: „померти”, „насилено померти”, „вчинити самогубство”. Дослідниця підкреслює, що образні замітники відбивають не тільки ритуальні дії поховального обряду, а й відтворюють конкретні уявлення про смерть як перехід людини чи душі в інший світ [30, с. 6].

М. Олійник — дослідниця фразеологізмів гуцульських говірок — окреслює такі основні групи семантичного ряду „померти”:

- 1) ФО, внутрішня форма яких відбиває християнсько-міфологічні уявлення про світобудову, про тілесну сутність людини;
- 2) ФО, внутрішня форма яких містить опис фізіології вмирання;
- 3) ФО, внутрішня форма яких описує поховальний обряд [66, с. 279].

Евфемістичні замітники прямого „померти”, „поховати”, „бути близьким до смерті”, „смерть” і в східнослов'янських говірках теж утворюють „потужне фразеосемантичне поле” (В. Ужченко). Вони певним чином розглядаються в монографічному дослідженні В. Ужченка „Східноукраїнська фразеологія” [81], у дисертації Р. Міняйла [57].

На думку В. Ужченка, у східноукраїнському ареалі найвиразніше представлені дві мікрогрупи – смерть як подорож і смерть як переломний момент існування. Інші – фразеологізми, які описують смерть як зміну форми буття; звороти, які подають смерть як занурення в темноту; вирази, у яких смерть уявляється як згасання полум'я життя; фразеологізми, які називають смерть сном; вислови, які подають смерть як припинення роботи машини – виявляються лише в поодиноких випадках [81, с. 102].

Пподільські евфемістичні стійкі вербалізми фразеосемантичного поля „Смерть” можна поділити на дві групи: 1) „бути близьким до смерті”; 2) „померти”, „поховати”. Під час аналізу фразеологічних ареалізмів ми особливу увагу звертаємо на градацію евфемістичності.

У першій групі – „бути близьким до смерті” – Р. Міняйло називає сім форм лексикографічних тлумачень, зауважуючи, що в одній лексикографічній праці може застосовуватися декілька формул, наприклад, в [УВДС] автори використовують формули „бути при смерті”, „бути близьким до смерті”, „хто-н. близький до смерті”, „хто-н. помре” [57, с. 106].

Найбільш завуальовано звучать евфемістичні образні замітники, у складі яких назви поховальних реалій також подані евфемістично: *чотири* (*читирі*) *дошки збирати* (МО), *чотири* (*читирі*) *дошки шукати* (Кр, Км, Др, МО), де *чотири дошки* – евфемістична назва загалом непривабливої реалії *труна*; *однією* (*одною, одной*) *ногою* (*ногой*) *в ямі* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк),

яма по йому плаче (Усп), скоро одміряють два метри (метра) [землі] (Гр), де яма, два метри (метра) землі – евфемістична назва могили. У літературній мові замість прямого *могила* фіксують урочисте, але теж евфемістичне – *цвинтарне ложе* [ФСУМ, с. 442]. Замість назви *лава*, на яку за традицією кладуть покійника, на сході України говорять *божа (последня) постель (постеля, постіль): лежати на божій постелі (постілі)* (Івн), *лежать на останній постелі (постілі)* (МО). У таких виразах відбувається, сказати б, подвійне затемнення, завуальовування прямого „бути близьким до смерті”, пор. ще: *лежать на останній постелі (постілі)*, зокрема в контексті: – Наш сусід уже переліг на останню постель (Кр, Км, Др, МО).

На противагу таким „максимально евфемістичним вербалізмам” уживаються й лише „напівзатемнені” ареалізми зі „смертними” компонентами: *лежати на посмертній постелі (постілі)* (Івн), *лежати на смертній постелі (постілі)* (Кр, Крч, Км, Др, МО), пор.: укр. літ. *облягти на смертній постелі* „тяжко захворіти без надії на одужання” [ФСУМ, с. 571].

На близькість смерті часто вказують певні лексеми у складі евфемістичних сполук – *збиратися, забиратися, вибиратися, готуватися, розпрощатися, поглядати, дивитися, ждати, іти, пора, треба* тощо: *збиратися на той світ* (Кр, МО, Км, Др.), *пора збиратися* (Км, Мк), *часу ждати* (МО), *на гору дивитися (поглядати)*, пор.: – Дід Панас уже на гору поглядає, елі ходє (Злч), *поглядати в сосну* (СУ), *дивитися (поглядати) на хрестаті* (Гр), *скоро з (зі) світом розпрощається* (уживається майже повсюди), пор.: – Скоро і вона зі світом розпрощається. Що ж з дітьми буде? (СУ, ВК) та ін. Віра в те, що душа після смерті зустрінеться з душами померлих родичів, а „той світ” стане іншою рідною домівкою, мотивує вирази *вибиратися (збиратися) додому* (Км, Мк), *збиратися до вічного дому* (Івн, Чр), *одходить додому* (Вк), *забиратися до своїх* (Івн, Кр), *готуватися до своїх* (Крч, Чр), *іти до своїх* (Кр, Км, Др, МО), *треба (нада, пора) вже до своїх* (Кр, Км, Др, МО), *на тому світі його ждуть* (Злч).

При цьому душа покійника ніби проходить певний шлях. Дорога співвідноситься з переходом душі в потойбічний світ і семантично виділяється в перехідних ритуалах [УМ, с. 163]. Так виникли фраземи *собиратися (збиратися) в дорогу* (Км), *собиратися (збиратися) в божу дорогу* (Чр), *убратися в дорогу* (Рк), *[уже] на дорозі* (Км, Мк), *[уже] одна (єдина) дорога* (Мк, Тан), *дорогу собі прокладає* (Км, Мк), *очі в дорогу убити* (Км, Кр, Гр, Зр, Крм, Мк), *на путі* (См), пор. літ. *стояти на божій дорозі „бути близьким до смерті”* [ФСУМ, с. 864].

Внутрішня форма деяких субститутів цього поля відбиває й біологічні ознаки, характерні для дуже хворої людини. Немічність людини відображають ФО *від себе дихати* (Зл), *дихати через раз*, пор.: – Вона вже на небо дивиться. Дихає через раз (Кр, МО, Км, Др), *бути на останньому (на послідньому) вдосі (вдохі)* (Ор). Дещо іронічний відтінок відчутний у східноукраїнських висловах *дихати в кредит (взайми)*, *забувати як дихати*, пор.: – Та він такий старий, що уже забув як дихати. Скоро все станеться (СУ, ВК).

Відзначимо реалії-концепти, дотичні до „смертних текстів”. Особливого поширення в західноподільських говірках набув концепт *земля*: *дихати землею*, пор.: – Сусід уже землею дихає (Кр, Км, Др, МО) [УВДС, 105], *привикати до землі* (Зл), *землею (землюю) взятися* (Кр), *землею несе* (Кр, Др, Км, МО), *землей береться* (Злч), *скоро одміряють два метри (метра) [землі]*, *під носом земля* (Вр), *тіло просе землі* (Кр, Км, Др, МО), *тіло проситься в землю* (Злч). Крім евфемістичних заміників з компонентом *земля* (зем^лейу^л пахне, зем^л’ейу од:а^лйе), В. Конобродська в реєстрі поліських фразеологізмів відзначає й дисфемістичні (зем^лейу смер^лдит) [35, с. 429-430].

Назвемо й інші активно вживані евфемістичні утворення, як-от: *наполовину в землі, по пояс у землі* (Кр, Км, Др, МО), *однією ногою за порогом* (Чр), *однією (одною, одной) ногою (ногой) на (у) тому світі* (Івн, Лч, Др), *[уже] на підході* (Пл), *один глаз закрити „бути при смерті”*, пор.: – Ніхто

не може йому допомогти. Уже один глаз закрив (СУ). Певні культурологічні моменти яскраво відбиті у ФО *на небо дивитися* (Км, Мк), *бачити небеса* (Світ), *наближатися до Бога* (Лисич) (на основі вірування, що душа людини відлетить на небо / небеса до Бога), *павутиння оббирати*. Мотивацію останнього виразу мовці пояснюють так: „Якщо людина почала чепурити, прихорошувати себе, ніби щось знімаючи з себе, то говорять: „О, вже павутиння оббирає, готується до смерті” (Мк) [УВДС, с. 177].

Внутрішня форма виразів мотивована різними побутово-обрядовими діями, наприклад, їсти пиріжки на поминках. Подих невідворотного кінця експлікується лексемами *будемо, будуть, скоро, скоро підемо, скоро поїмо* і под.: *пиріжки (пирожки) будемо їсти* (Кр, Км, МО), *скоро будуть пиріжки (пирожки)* (Др), *скоро будуть пиріжки (пирожки) з кампотом* (Др), *скоро пиріжки (пирожки)* (Кр, Др), *скоро пиріжки (пирожки) пекти*, пор.: – Сусідський дід лежить у лікарні. Скоро, мати, пирожки пекти (Злч); *скоро підемо на пиріжки (на пирожки)* (Км, Др, Кр, МО), *скоро пиріжків (пирожки) поїмо (їстимемо, будемо їсти, наїмось)*, які зафіксовані більше, ніж в 20 населених пунктах, пор.: – Коли людина вже невиліковно хвора й немає надії на видужування, то в нас кажуть: „Скоро пирожки їстимемо” (Злч).

Активно вживаються й метонімічні ареалізми зі сполукою *білі тапки* (*тапочки*), внутрішня форма яких склалася внаслідок звичаю одягати покійнику біле взуття. Отже, подібні вислови – *скоро білі тапки одягне* (– Він боліє вже третій год, і кажуть, що скоро білі тапки одягне) (Злч), *треба (прийдеться) подарить білі тапочки* (– Михайловна зовсім здала. Мабуть, прийдеться подарить їй білі тапочки) (Дм), *в білі тапочки пора* (– Наша сусідка вже місяць не встає, їй уже в білі тапочки пора) (Злч), *скоро будуть білі тапки* (Кр, Ор), *скоро одіне білі тапки* (Кр, Км, Др, МО), *[скоро] (уже) готувлять (готують) білі тапки* (Гр), *уже білі тапки приготував* (СУ), *шити тапки* (СУ), *нада (треба) купить білі тапочки* (Кр), *надіти (вдягнути) білі тапочки (тапки)* (Км), *пора вже вдягати білі тапочки* (Злч), *скоро*

купають білі тапочки (Км, Мк), скоро білі тапочки вбує (убує, обує, взує) (Злч), скоро білі тапочки натягне (надіне, одіне, одягне) (Кр, Км, Др, МО) – засвідчують міцне „вростання”, глибоке занурення їх в українську етнокультуру. Зазначимо, що такі вислови можуть супроводжуватись як інтонацією співчуття, так і зневажливим, фамільярним, часом іронічним тоном, що „послаблює” евфемістичну природу замітника, пор.: – Та він вже дохляк. Треба купити йому білі тапочки швидше (Кр, Км, Др, МО); – Знов ви за своє. Ця старизна скоро одіне білі тапочки, потом і побалакаєм (Шд). Часом вони набувають навіть лайливого відтінку, пор.: – Та бачив я його в білих тапочках. Розкричався! (Злч).

Вокабуляр дисфемістичних висловів поповнюють фразеологізми з компонентом *чорт (сатана)*, які характеризує „експресивно-знижений узус”: *до чортів збиратися* (СУ), *до чорта в зуби їти* (Злч), *уже бачити чорта* (МО).

Другий семантичний ряд виразів – „померти”, „бути мертвим” – теж має свою мовну градацію евфемістичності. Відзначимо, що ареалізми з указаним значенням, як правило, приєднують і сему „поховати”, тому аналізуємо їх у межах однієї групи.

Так, пошанно-делікатними заміниками прямого „померти” виступають метафоричні вирази, що здебільшого відбивають вірування про співіснування духу (душі) й тіла: *спустити дух* (Км, Мк), *дух пустити* (Івн), *душа покинула тіло* (Км, Мк), *випустити душу* (Чр), *відлетіти до небес* (Др, Кр); пор.: поділ. *духу пуститися* [Дол, с. с138], лемк. *дух спустити* [ВархІ, с. 52].

За стародавніми уявленнями, смерть – це також сон [УМ, с. 487]. Звідси *заснути назавжди* (Лс, Др), *обрести вічний сон* (СУ). Урочисте стилістичне забарвлення відчувається в східноукраїнських заміниках з компонентом *Бог (Господь)*: *Бог забрав* (– Коли Бог забрав мати, ми довго були в нужді) (СУ), *Господь прибрав* (Ор, Чр). Навпаки, іронія – у висловах *до Бога засватати* (Кр, Км, Др, МО), *до Бога сторожем записатися* (Гр, Чр). Матеріали

літературної мови та інших мов і діалектів підтверджують типовість і продуктивність „шанобливої” аналізованої моделі: літ. і поділ. *віддати Богові душу* [Дол, с. 139], бойк. *богу душу віддати, в'їд:ати* ¹*Богу* ¹*душу, н'їти до* ¹*Боз'ї* [30, с. 6], лемк. *Бо́гу ду́ха да́ти* [ВархІ, с. 21]. Уживаються подібні промовисті ЕАФО лише стосовно людини, яку поважають: – Гарний він був чоловік, жаль, що так рано *пішов до Бога в гості* (СУ, ВК). Поширені й заміники з образом голубки: *голубка в небо полетіла, відпустити голубку*, пор.: – От і відпустила вона голубку, навіть не мучилася [ВК]. Голуб у християнстві – символ Святого Духа, це „жертвний птах”; згідно з віруванням, душа людини після смерті може втілюватись у голуба [ССКУ, 2002, с. 60].

Значно більшу частину евфемістичних субститутів складають метонімічні вирази. Дехто вважає, що метонімічне перенесення – найпродуктивніший спосіб утворення фразеологізмів [91, с. 27-31]. Це певною мірою суперечить загальноприйнятій думці, що основним способом творення фразеологізмів виступає метафора (В.Білоноженко, Л.Булаховський). На нашу думку, вони однаково продуктивні, проте аналізована тема особливо „щедра” на метонімічні фразеологізми, особливо якщо серед них аналізувати й мікрофразеологізми.

Сфера смерті в досліджуваних говірках представлена просторим рядом метонімічних етнофразеологізмів, внутрішня форма яких мотивована різними обрядовими діями: ритуали не тільки допомагали душі небіжчика здійснювати подорож у потойбічний світ, а й оберігали живих від передчасного зіткнення зі смертю. Так, для визволення душі покійника відкривали в хаті двері, ворота, що вмотивувало ФО *двері відкрити* (– Що, у Васюків вже двері відкрили? Не довго він пожив) (СУ) [ВК], *ворота відчинити* (Зк), *відкрилися ворота* (– У сусідів уже відкрилися ворота. Відмучився хазяїн) (Злч), *одкрити (одчинити) ворота* (– Одкрили вже в Сашка ворота) (Злч), *відправити (одправить) за ворота* (Кр, Км, Др, МО) (*ворота* постають як об’єкт і локус ритуалів, пов’язаних із символікою

границі, між „своїм” простором і „чужим”, як межа між „світом живих” і „світом мертвих”). Вікна, дзеркала, навпаки, за традицією зачиняють або завішують (для захисту живих): *закрити (зачинити) вікно (вікна)* (Кр), *закрити віконниці* (– Дивлюсь у Митра в дворі віконниці закриті. Нема вже його) (Злч), *завісити дзеркала* (– От і ми вже завісили дзеркала. Як без чоловіка будемо?) (Світ).

Щоб не ускладнювати покійнику „перехід на той світ”, його кладуть ногами до виходу: *піти уперед ногами* (СУ), *вперед ногами винести* (– Винесли його вперед ногами ще дві неділі тому) (СУ) [ВК] (це ще й обереговий, застережний знак: щоб покійник не повернувся назад). Дещо зневажливо звучить вислів *затанцювати п'ятами наперед* (Кр). До кишені померлого кладуть дрібні монети, щоб викупити місце поховання на тому світі. Звідси й вираз *викупити місце*.

Усвідомлення особливостей обрядової номінації спонукає до пошуків своєрідного, специфічного підходу до дослідження цього об'єкта: її „необхідно досліджувати як *компонент певної цілості*”, у комплексі з іншими її складовими – одиницями реалемного, акціонального, агентивного, локативного, темпорального та ін. планів [34, с. 32]. Звичайно евфемістичні фразеологізми вбирають й атрибутику процесу поховання – *музика відіграла „хто-н. помер”* (Кр, Км, Др, МО) або реалії, дотичні до обряду поховання. Такі й евфемізми *убрати в готове* (СУ) (ідеться про одяг для покійника), *ладанкою пахне в хаті* (Др) (*ладанка* – мішечок з ладаном, а *ладан* „уважається субстанцією душі”, це „засіб спілкування з божествами”, він „має здатність наводити страх на демонів і проганяти злих духів” [УМ, с. 273], *піти на хрест* (Ковп), *придбати дерев'яного хреста* (– Сусід на тому тижні вже придбав дерев'яного хреста) (Кр, Км, МО); *піти на хрестик* (СУ) (*хрест* – один з найдавніших сакральних знаків, „символ вічного життя”, „оберіг від темних сил” [УМ, с. 567–568]), *лягти під образі* (Щот), пор. поділ. *сміятися до образів* [Дол, с. 138].

Функціонально активний у східноукраїнському ареальному фразеотворенні концепт *лава (лавка)*. Фразеологічні сліди погребального обряду за його участю (на лаві в селянській хаті клали покійника) помітні в ФО *лягти на лаві* (практично повсюди), *на лаві загоряти* (СУ), *на лаві простягтись* (Івн). У говірках Нижньої Наддніпряниці останньому виразу відповідають евфемістичний заміник *лягти на лаву* й зневажливий, грубий – *на лаві завоняться* [Чаб, сс. 75, 82]. *Витягтись вздовж лави, лягти вздовж лави* (на лаву, на лаві, на столі) – такі ФО зафіксовані в академічному фразеологічному словнику [ФСУМ, сс. 110, 455].

Низка метонімічних евфемізмів продовжують вирази *зарити в глину* (СУ), *кинути (вкинути) в глину* (Ор), але найуживанішим концептом, як і для заміників на позначення „бути близьким до смерті”, залишається *земля: зайти до землі* (– Баби кажуть, що людина зайшла до землі й осталась там навіки) (СУ); *піти у землю* (– Сидорчук вже два годи, як пішов у землю. Скоро й ми туди підемо) (Крем) [УВДС, с. 105]; *привикати до землі* (Зм), *їсти землю* (СУ), *знайти собі землю* (Кр, Км, Др, МО).

Аналізоване поле поповнюється метонімічними ФО, що констатують нерухомість тіла покійного або описують його вигляд: *стулити очі, склеїти очі* (Івн), *скласти руки* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *[і] ноги інеєм покрились* (МО), *посушити ноги, вивернути око*, пор: – Семен ще в Масницю вивернув око; вже й сорок днів було (Кр, Км, Др, МО); *руки випустити* (Ор), *заціпити зуби* (Км, Мк).

Культурологічні моменти відбиті в декількох стереотипах, за якими продукуються східноукраїнські евфемістичні ареалізми фразеосемантичного поля „Смерть”. Основні з них такі:

1) смерть як розставання з життям і перехід на „той” світ, який уособлюють також лексеми *рай, зірки, небо* тощо як компоненти ЕАФО: *піти з життя* (– Пішов з життя мій старий. Що ж мені робити?), *покинути цей світ* (СУ), *піти у той світ* (СУ), *відійти у той світ* (Лк), *переїхати в інший світ* (СУ), *піти в інший світ* (Злч), *відправитися (піти) в рай* (МО),

одправитися до зірок (Кр, Км, Др, МО), *призвали на небо* (– Петра ще на тому тижні призвали на небо), *призвали туди* (СУ).

Використання займенника *той*, *другий* як антитези до *цей* (світ) стає неодмінною ознакою моделі „*піти* (та інші дієслова переміщення) + на + займенник + світ = померти”, пор. ще: зподіл. *n'it'и на той с'в'it* [30, с. 6], лемк. *пуйті на другый світ* [ВархІ, с. 119], укр. літ. *переставитися* (*переступити*) *на той світ* [ФСУМ, с. с621]. Відтінок офіційного мовлення відчутний у фразеологізмі *піти в рай за документами* (Міст);

2) смерть як з'єднання зі своїми (рідними, предками): *піти* (*одправитися*) *до своїх* (См), *відправитися до батьків*, *піти до батька молитися* (Кр, Км, Др, МО), *віднести (однести) до діда* (Гл), *піти до дідів* (Чр), *піти до прадідів* (Кр, Км, Др, МО), *зустрітися з предками* (Мк), пор. біл. діал. *пайсці да сваіх* [Дан, с. 149];

3) смерть як зустріч з вищими істотами, „божими посланцями”, посередниками між людьми і небом [УМ, с. 11]: *відправитися (полетіти) до ангелів* (Км, Мк), *ангели прилетіли* (Кр, Км, Др, МО), *душа до ангелів полетіла* (Злч), пор. ннад. *по ньόго (неї) ангили прилетіли* [ЧаБ, с. 113];

4) смерть як перехід в іншу, часто „вічну” оселю: *поїхати на дачу* (Км, Мк), *піти додому* (– Гарна жінка була Ганна, а молодією пішла додому) (Км, Мк) [УВДС, с. 185], див. евфемізм зі структурним нарощенням: *бути у гостях*, *піти додому* (– Так з усіма буде. Зараз в гостях, а завтра підемо додому) (Лк, ВК). Іронічне забарвлення нашаровується на формально „офіційну” ідіому *змінити прописку*, пор.: – Він уже навіки змінив прописку (Лм) [УВДС, с. 195]; *переїхати в міжнародний гуртожиток* (Кр, Км, Др, МО); 5) смерть як весілля чи наслідок весілля: *з сивим дідом повінчатись* (Гол), *змінити прізвище (хвamilію)* (Ор); остання ФО відома і в значенні „одружитися” (Км, Мк).

Можна вказати на деривативні відношення між іменниковими (позначення домовини чи кладовища) і похідними дієслівними (позначення понять „померти, поховати”) евфемістичними фразеологізмами: *особиста*

хатинка „труна” (СУ) → зробити особисту хатинку „померти” (Кр, Км, Др, МО); костюм сосновий (Івн) → заробити костюм сосновий (Антрац, Новган); вічне подвір'я „кладовище” (Гр, Ор) → поїхати на вічне подвір'я „померти”, пор.: – Дід Іван поїхав на вічне подвір'я (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк) [УВДС, с. 188]. Див. також: в (ящик) ящика зіграти (СУ), заторохтіти в ящик (Марк), зіграти в дерев'яний ящик (Кр, Км, Др, МО), зіграти в скриню (Км), зіграти в дві дошки, пор.: – Гарна була людина. Простудився – і зіграв у дві дошки (Кр) [УВДС, с. 88], злягти в короб (Злн), де ящик, скриня, дві дошки, короб – евфемізми до узвичаєного „домовина” (але теж у кінцевому підсумку евфемістичного).

Просторічні дієслівні компоненти *зіграти, заторохтіти* надають виразам зневажливого відтінку, що послаблює евфемістичну функцію заміників. У говірках Нижньої Наддніпрянини вживається стилістично нейтральний дієслівний компонент: *покла́сти в німі́ до́шки* [Чаб, с. 112], тому „евфемістичність” фразеологізму не знижується.

Труна в свідомості мешканців постає і як житло: *віднести до нової хати* (МО), *заробити хату з чотирьох дощок* (Кр), *заказати домівку з двома кришами* (Кр, Км, Др, МО) або як одяг (частіше дерев'яний): *надіти дерев'яний кожух* (Зк), *дерев'яний костюм одягти* (Кр), *вдягнути (вдягти, надягти, надіти, одіть) дерев'яного бушлата* (– Мій сусід уже вдяг дерев'яного бушлата) (Чр) [УВДС, с. 40], *зіграти в дерев'яний бушлат* (Вр). Р. Міняйло припускає, що останній заміник може бути контамінацією висловів з дієсловом *зіграти* (як-от *зіграти в скриню*) і *одягти дерев'яний бушлат* [31, с. 115].

У словнику жаргонної лексики й фразеології зафіксовано чимало стереотипних відповідників „дерев'яного” одягу: *заробити сосновий костюм, зіграти в дерев'яний бушлат, костюм (дерев'яний костюм, дерев'яний бушлат, макінтош) одягти* [СтавКСЖ, с. 319].

Оскільки труна (гроб, домовина) є своєрідним „одягом” для покійника, то метафорична заміна їх на „дерев'яний бушлат” не становить чогось

незвичайного. Уживані також і ФО з іншомовними компонентами – *одіти (надіть) дерев'яний піджачок, надіти дерев'яний макінтош* (Дм), *приміряти дерев'яний макінтош*, пор.: – Чув, сусід ваш примірів дерев'яний макінтош? Як же це случилось? (СУ).

Особливо примітні й численні евфемістичні метонімічні утворення, які відбивають мікролокалії – такі реалії, соціальна або територіальна основа яких вужча навіть за вузьколокальні: слово (= ФО) може бути характерним для одного міста або села. Вони настільки продуктивні в сучасному фразеотворенні, що іноді навіть не вимагають розшифрування вузьколокальної реалії-підоснови у фразеографічних працях.

На перший погляд, мікрофразеологізми нібито схожі на варіанти одного відомого фразеологізму, що дало підставу М. Демському зробити висновок про становлення їх „шляхом лексичного перетворення наявної фраземи, тобто зміною її лексичного складу” [21, с. 56]. Насправді ж, доводить В. Ужченко, „перед нами складники-мікролокалізми потужної універсалії, які метонімічно зображують фатальний кінець через вузьколокальні прикмети” [80, с. 191]. На використання подібних виразів у розмовному діалектному мовленні звернула увагу й Л. Івашко, зазначаючи, що в арельних фразеологізмах використовуються мікротопоніми, які вказують на місцезнаходження кладовища [24, с. 43].

З-посеред подільських жаргонізмів вирізняється низка метонімічних перифраз, у яких широко варіюється іменний компонент на позначення кінцівок людини – від нейтрального *ноги* до жаргонних *копита, тапки, граблі, копитки, ковзани* тощо. У таких вербалізмах відбивається метонімічний семантичний перехід „стан нерухомості → „смерть”. Сформовані вони за усталеною структурною моделлю „дієслово + іменник”, причому просторічний (фамільярний) дієслівний компонент також характеризується широким діапазоном варіантів (*відкинути, одкинути, протягнути, витягнути, витягти, простягти* тощо): *відкинути ноги* (Ор), *протягнути ноги* (Кр, Км, Др, МО), *витягнути ноги* (Св), *тапки відкинути*

(СУ), *ковзани одкинуть (відкинути), одкинути тапки (Чр), чоботи (чобати) витягти (простягти)* (Км, Др, СУ, Кр, МО). На загальний план метонімічного перенесення накладається й метафоричний (ноги → *голоблі, оглоблі, граблі, копитки, кеглі* тощо): *голоблі (оглоблі) випрямити (витягти)* (Кр, Км, Др, МО), *відкинути граблі, копитки відкинути, кеглі простягнути* (СУ), *килі простягнути* (Км), *протягнути ратички* (Злн).

З компонентом *коні*, за нашими спостереженнями, частіше зустрічається варіантний вираз *коні (коней) кинути (двинути)* (практично повсюди), рідше – *коні (коня, коней) прив'язати* (Кр, Км, СУ, Др, МО), *коники відкинути* (Вр). Такі жаргонізми характеризуються широким мовним ареалом: *ннад. двінуть коні, конькі одкінуть* [Чаб, сс. 34, 71].

Ряд стійких ареалізмів формується навколо стрижневого компонента *ласти* – жарг. „руки” чи „ноги” [СтавКСЖ, с. 160]. Зазвичай структура ФО аналогічна попереднім висловам: *ласти (ластоньки) одкинути (відкинути, клацнути, ляснути)* (Івн, МО). Можливо, внутрішня їх форма мотивована й звичаєм зв'язувати покійникові руки й ноги, звідси: *ласти завернути (сплести, загнути, здвинути, скласти, звернути)*. Спорадично представлені замітники *схрестити ласты* (Івн), *склеїти ласты* (Кр, Км, Др, МО), *одкинути ласты* (СУ), *ласты склеяти* (Гр), пор.: – Поки дотягла сумку, думала що й ласты склею (СУ) [УВДС, с. 144]. За словниками жаргонізмів, *ластви* – „ноги”, а *ласты* – „руки” [СТЛБЖ, с. 126]. Такого ж плану й АФО *склеїти копита*, пор.: – Невже можна пити стіки? Склеїш копита, ото і все (СУ), *лижі склеяти* (Км), *лапки склеїти* (Др), *закинути догори лапки*, пор.: – Скоро всі закинемо догори лапки від такого харчу (Км, Мк).

Затемнена внутрішня форма у виразах *ковзани скинути* (Полов), *скинути (скинуть) кеди, зав'язати (зав'язать) кеди* (СУ), *повісити (повісить) кеди на гвіздок, кеди в кут задвинути* (Мк), *кеди в куток (в угол) поставити* (СУ), *кинути тапки* (Кр). Треба думати, що подібні вислови утворені як реакція на щось непотрібне вже для потойбічного „життя” людини.

Евфемістична функція затемнення „послаблюється” в надслівних утвореннях зі „звичними” номінаціями поховальних реалій: *зіграти в домовину* (Пг), *станцювати в домовині* (Зм), *понести по мертвій вулиці* (*улиці*) (Ор). Подібні „напівзатемнені” ареалізми й жаргонні вирази стають проміжною ланкою до власне дисфемізмів, значна частина яких сформована навколо концепту *чорт*: *скласти угоду з чортом* (Кр), *до чортів податися* (Гл), *чорт узяв* (СУ), пор.: лемк. *чóрти вжя́ли, шьóрти ду́шу взяли* [ВархІ, с. 147], *біс узяв (вхопив), дідько взяв (забрав, вхопив)* [ФСУМ сс. 31, 242].

Отже, спостереження над евфемізмами, що представляють давні сфери табу, засвідчують, що й сьогодні активно функціонують вирази, зумовлені вірою в мовну магію. Найчисленнішими репрезентантами представлене фразеосемантичне поле „Смерть”, де особливо вирізняються мікролокальні фразеологізми. Тісний зв’язок денотата з його прямою назвою у свідомості людини сприяє утворенню просторої низки заміників-евфемізмів, а сам процес евфемізації залишається одним з найпродуктивніших способів фразеотворення.

2.2. Сучасне табу. Сфери евфемізації

Утримуючи риси магічного ставлення до слова, табу в сучасному суспільстві виконує інші завдання – воно стає „своєрідною мовленнєвою цензурою”, а „таємність” переходить до простого пережитку [79, с. 92]. Евфемізми нового часу, зазначає Б. Ларін, породжені або неправдивою мораллю, або елементами манірності [40, с. 109].

О. Михайлова та Н. Якименко виділяють 12 тем та сфер діяльності, що евфемізуються: хвороби, назви державних лікарняних закладів; смерть і пов’язані з нею явища; недоліки, пороки людей; фізичні риси людини; фінанси; покарання, провинності; лайки, прокляття, прізвиська; назви частин тіла; наготу; фізіологічні відправлення; сексуальне життя; політику [56, с. 283-284]. Серед ареальних евфемізмів практично не знаходимо таких сфер, як фінанси й політика.

Природа сучасних евфемізмів, на думку О. Януша, відображає певні вияви наукового мислення-мовлення, хоча дослідник знаходить і спільні сфери для давнього й сучасного табування: смерть, хвороба, фізичні та розумові вади, сексуальні стосунки, деякі фізіологічні акти тощо [94, с. 10-11]. Проте навряд чи можна повністю погодитися з висновком ученого. Насправді смерть, поховання, різні хвороби з давніх часів асоціювалися зі страшними, невідомими потойбічними силами й у сучасних цивілізаціях залишаються у сфері табу. Але сумнівно, що інші названі сфери (фізичні та розумові вади, сексуальні стосунки, деякі фізіологічні акти) збігаються із „сучасною” мотивацією. Радше вони перейменовувалися не з делікатності чи співчуття, що є властивим для новітніх евфемізмів, а тому, що їм приписувалася чудодійна сила, тобто внаслідок віри в магію слова.

У досліджуваному ареалі представлені образні замітники найрізноманітніших сфер. Серед субститутів, метою яких є затемнення реальності, відзначимо ті, що реалізують значення „бути в ув'язненні, сидіти в тюрмі”: *зону топтати* (Км, Мк), *баланду їсти* (– А де Микола? – Та, баланду їсть, де баланда – „дуже рідка пісна юшка”) (Кр, Км, Др, МО); „бути хабарником”: *брати наречену* (Км), *брати на лапу* (НУ), експресивніше звучить вираз з архаїчним компонентом *брати мзду* (– До директора треба йти з чимось. Він з усіх бере мзду) (Злч); „посваритися (про подружжя)”: *кактус виростити (посадити)* (– Як посадили вони кактус неділю тому, так і не балакають) (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *горшки побити* (Полов); „жебракувати”: *ходити попід дворами* (Лк), *ходити з протягнутою рукою* (Злч), *жити людськими податками* (СУ); „обмовляти”: *кидати в огорог (город) каміння* (– Не кидай в мій город каміння. А то мені теж є, що сказати) (СУ); *напускати туману* (– Не вірю. Не напускай на нього туману) (Лисич) [ВК], *перемивати кістки* (Свердл); „заздрісний”: *чорне око* в когось (– Не буду показувати дитину. Усім відомо, що в сусіда чорне око) (Св, ВК), *кривим оком дивитися* (СУ); „мати криві ноги”: *на бочку садити* (Новган), *[як] на бочці сидів* (Ков), *служити*

в кавалерії (Кр), між ногами велосипед проїде (Житл), на коні народитися (Км, Мк). Про людину, що має занадто „великий ніс”, говорять, що вона носом хмари розганяє (Км, Мк). „Кирпатий, задертий угору ніс” характеризується жартівливим замінником хоч бублик чіпляй (Марк), а значення „ніс некрасивої форми” реалізується у виразі як здаля кинутий (Кв). Іронічно конотований фразеологічний ряд „надто велика нога”, величина якої репрезентується взуттям великого розміру (сорок п'ятий розтоптаний, сорок третій розтоптаний) чи метафоричними образами (чемодани протоптані). Звичайно завуальовано подаються й „туалети (загального користування)”: одне місце (Злч), галерея фігур (Злч), квітковий (цвіточний) салон, пор.: – Зараз у квітковий салон – і йдемо додому (СУ) [ВК].

Найвиразніше (за регулярною відтворюваністю, кількістю репрезентантів) окреслюються вислови фер, які підлягають сучасному табуванню: 1) сфера інтимних стосунків і подружнього життя, 2) сфера фізіологічних процесів людини.

2.2.1. Сфера інтимних стосунків і подружнього життя.

Значна частина евфемістичних виразів відбиває особливості родинно-побутових стосунків. Більшість із них безпосередньо пов'язана з духовною й матеріальною культурою мешканців регіону. Так, чимало ФО відтворює особливості весільного обряду, що дає підстави віднести їх до розряду етнофразеологізмів.

Серед атрибутів весільного обряду важливе місце посідає сватання. Поняття відмовити (одержати відмову) під час сватання чи не найчастіше підлягає евфемістичній заміні. Для західноподільського говіркового ареалу, як і для літературної мови, багатьох інших ареалів символом відмови [УМ, с. 431] став *гарбуз*. Як предметний знак незгоди фразеосемантичний центр „парної” („відмовити” – „одержати відмову”) мікроструктури *гарбуз* тільки в області зафіксований у 36 населених пунктах

[Магр, с. 37]: *получити (одержати) гарбуза* (– Не йди, бо точно гарбуза одержиш. То така дівка!) (Новпск) [ВК], *отримати гарбуза* (СУ), *дістати гарбуза* (Лисич). Названий іронічний образ-символ превалює в усьому досліджуваному ареалі: *ухопити гарбуз* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *учепити гарбуза* (Руд), *покотити гарбуз* (Км, Мк) [Магр, 147, с. 113], *проковтнути гарбуза* (Км, Мк); – *Одержав гарбуза в подарок*. Та ну й хай! (НУ, ВК). Зрідка представлені ФО з компонентом *тиква*: – Подивіться на нього! *Получив тикву в руки* і вже десь нализався (Лим, ВК).

Часто в ареалі вживаються й вислови *винести гарбуза* (– Невже вона винесе гарбуза? Це не чесно!) (Км, Мк, ВК), *дати гарбуза* (– Що, Ганна гарбуза дала? Так тобі й треба!) (Лисич), *піднести печеного гарбуза* (– О то так! Піднесла печеного гарбуза!) (Івн), що знайшли місце й у реєстрі словників літературної мови: *дати гарбуза, печеного гарбуза піднести* [СУІ, 71, с. 283], *давати гарбуза* [ФСУМ, с. 203], *давати (підносити) / (піднести) [печеного] гарбуза* [УУ, с. 29]. І.Магрицька у „Словнику весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Злчська область)” (2003) називає низку ФО з варіативними дієслівними компонентами: *пос|тавити, уру|чити, пода|рити гарбу|за, при|йняти з гарбу|зом* [Магр, с. 45]; див. ще *підсунути гарбуза* (Пл), *тикнути гарбуза* (Км, Мк), *повісити гарбуз* (Лиз), *повісити гарбуза* (Зл), *почепити гарбуз* (Св), *почепити гарбуза* (Лк, СУ). Така кількість варіантів в українському ареалі свідчить, що саме тут знаходиться центр „гарбузових” символів відмови.

Ряд субститутів сформувався навколо стрижневого компонента *чайник*: *повісити чайника* (– Дівчина повісила парубкові чайника) (Зак), *чайник дзвенить* (– Повертаються свати – і чайник у них дзвенить) (Св); *заторохтіти чайником* (– Прийдеш свататись – заторохтиш чайником) (Сд) [УВДС, с. 248]. В. Ужченко припускає, що „чайник” як символ відмови (матеріальний і вербальний) прийшов з донських (російських) говорів, оскільки там він особливо поширений: *при|цепить (при|цеплювать), прив|язать (прив|язывать), подв|есить (подв|ешивать) чайник*. Їхній ареал прилягає до

говорів Східної України, а фразеоглоса продовжується й далі, зокрема на Курщину: *чайник навесить, чайник навязать* [83, с. 87]. У мовленні сучасної молоді лексема *чайник* практично завжди негативно конотована.

Синонімічний ряд ФО в аналізованому ареалі на позначення відмови поповнюють образні вирази *наїстися вареників* (СУ, Лт), *наїстися солі* (МО), *спіймати горобця* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *яшник покотити* (СУ). Це дуже нагадує пояснення внутрішньої форми ФО й у Словнику Б. Грінченка, пор.: „Ззісти облизня говорилось спочатку про собаку: думав одержати їжу, та нічого не одержав, лиш облизався. Звідси про людей: *пійма́ти, вхопи́ти, ззі́сти облизня*” [СлГр III, с. 14]. Наведемо ще декілька ФО, уживаних в ареалі як фразеологічні вербалізми відмови: *піднести макітру* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *піднести печеного рака* (Км, Мк), *показати рогача* (Кр), *прядиво вкрутити* (МО). Зазнають семантичної трансформації і звужують своє значення вирази *піти з носом* (СУ) [Магр, с. 109], *залишитися з носом* (СУ) „отримати відмову при сватанні”, пор. укр. літ. *залишитися з носом* „зазнати невдачі, неприємності і т.ін.” [ФСУМ, с. 434].

Можна говорити про набуття статусу евфемістично-фразеологічної універсалії „мікроструктури відмови”. На Глухівщині свого часу фіксували вислів *потягти ковша*, на Полтавщині – *піднести печеного кабака*, на Охтирщині – *прив’язати віника, причепити деркача, прив’язати мітлу* [83, с. 87]. У гуцульських говірках зафіксовано *дати бан|ц’е*, де *ба|бец* – „бичок-головач”, якого за давнім звичаєм подавала на стіл дівчина, відмовляючи легеню під час сватання [69, с.13].

З поступовою „європеїзацією” життя молоде покоління все менше звертається до давніх традиційних обрядів (сватання, весілля тощо). „Модне” спільне життя без державної реєстрації браку особливо характерне для сучасної молоді, проте в усному мовленні воно ще іноді евфемізується. Це зумовило виникнення ряду евфемістичних виразів семантичного ряду „жити разом, не зареєструвавшись” – *жити громадським шлюбом (браком), бути в громадському шлюбі* (уживаються практично повсюди).

Синонімічними заміниками виступають також іронічні надслівні утворення зі стрижневим дієслівним компонентом *розписатися*: *розписатися на заборі* (Новпск, Полов), *розписатися на стіні* (СУ, Лт), *вилами по воді розписатися* (– А вони нічо собі й не думають. Вилами по воді розписалися – от і все) (СУ, ВК).

Сема непостійності, невизначеності відчутна у фразеологізмах *жити зайцем* (– І скільки ж ти будеш жити зайцем? Пора вже й одуматися) (СУ) [ВК], *на курячих правах* (Зак), пор. із загальновідомим *на пташиних правах* „не маючи законних підстав, надійного становища, захисту” [ФСУМ, с. 686].

Тема „зради та нешлюбних зв’язків” також часто евфемізується. Дівчину-повію практично повсюди називають *квартильською дівчиною, кішкою мартівською*. Можливо, загальноновживане *дівчина (жінка) легкої поведінки* вмотивувало виникнення „легкої” евфемістичної метафори *дівчина-метелик* (Івн), пор. укр. жарг. *нічний метелик* [СтавКСЖ, с. 174]. Сюди ж належать ФО *на всіх одна* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк) (в основі – сема „доступності”).

Образні номінації для характеристики похитливого чоловіка не так поширені: звичайно його поведінка осуджується рідше. Зрадник часто уособлюється в образі *цуцика*. Такі вирази позначені негативною конотацією: як *голодний цуцик*, пор.: – Та що ти як голодний цуцик. У тебе ж така жінка гарна! (СУ, ВК), як *цуцик весною* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *цуцик з цінка зірвався* (Км, Мк). Б. Грінченко в словнику записав ФО *погуляв, як цуцик на вірвовці* [СлГр IV, с. 438]. „Собача” аморальність відома й у поліських говірках: *сам у гріхах як пес у реп’яхах, а когось судить* [Добр, с. 13].

Замість прямого „зраджувати жінці” вживають і зневажливий замітник *обувати жінку в лапті* (– Обуваєш жінку в лапті, а вона тебе любить) (Лк), де відбувається конкретизація значення вислову введенням компонента *жінка*. Про гулящого чоловіка ще кажуть *слабкий на передок*, пор.: – А що ж ти, Оксано, від нього хочеш? Ти ж знала, що він слабкий на передок [ВК], пор.: ннад. *слаби□й на передо□к* „похитливий” [Чаб, с. 129],

жарг. *слаба на передок* „про легкодоступну жінку, яка часто й охоче погоджується на статеві контакти” [СтавКСЖ, с. 202]. У словнику американського сленгу подібні мотиви відбиті в евфемізмі *easy take, easy lay (to be an)* „той, кого легко спокусити, у т.ч. жінка, що легко йде до кінця”; упорядники пропонують відповідник – *слабка на передок* [Моск, с. 189].

До семантичного ряду „зраджувати в подружньому житті” входять евфемістичні субститути зі стрижневим компонентом *роги (рога)*: *рогами не підпирає* (Зк), *рога як у лося* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *роги в двері не проходять* (Км, Мк), *зробити рогатим* (Кр, Злч). Активно функціонує ФО *наставляти (ставити) рога* (СУ), яка представлена й у літературній мові: *наставляти / наставити роги* [ФСУМ, с. 535], [УУ, с. 167], [СУІ, с. 224]. Інформанти, як правило, не можуть пояснити етимологію „рогатого” виразу. Учені теж не дійшли одностайної думки, але достовірно, що він є запозиченим.

Для деяких іронічних ФО характерне „виробниче” мотивування: *працювати в другу (третю, четверту) зміну* (Км, Мк), *працювати в нічну зміну* (Кр), *піти на промисли (промисел)* (– Тільки вийшла заміж, а вже пішла на промисли: чоловік синців наставив) (Усп) [УВДС, с. 194], *їздити у відрядження* (– Оце й з’їздив у відрядження – нова жінка та дитина) (СУ) [ВК], *робити на два фронти* (Крк). Таким виразам з порівняно „прозорою” внутрішньою формою протиставляються ареалізми, що важко піддаються „логізації”: *заглядати до курника* (Лисич), *великого хвоста мати*, пор.: – Та вона такого великого хвоста має, що бідний її чоловік (Км) [УВДС, с. 239].

Продуктивні й моделі, де ФО реалізують якесь „відхилення” від прямої („правильної”) людської лінії поведінки: *ходити наліво* (СУ), *гуляти на стороні* (Чр, См), *ходити на сторону* (– Нема шось мого, а вже пізно, мать, знову на сторону пішов) (СУ) [ВК].

У подільських говірках зафіксовані численні ФО, побудовані за моделлю „стрибати (сягати, ступати, бігати та ін.) + в + флоризм”: *стрибати в куці* (Км, Мк), *сягати в очерет* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *стрибати*

(скакати) в гречку (Пр, СУ). Замінник скакати в гречку (Км, Мк) відомий і в прислів'ї не скачи в гречку, бо обстрижуть як овечку. Вираз скакати в гречку є „класичним” фразеологічним зрощенням із затемненою внутрішньою формою, яке стало предметом уваги багатьох дослідників [55, с. 104, с. 76-78; 25, с. 234-236 та ін.].

„Флористична” модель активно реалізується й на Злчщині: скакати в ромахи (МО), скочити в бур'яни (Чр), скочити в лопухи (Км, Мк), згадуване стрибати в куці (СУ). Сюди прилягає ФО залетіти в гречку „завагітніти, не виходячи заміж”, пор.: – Ой дівчата, залетіла я в гречку. Що ж матері скажу? (Лим) [ВК]. Якщо додати й вислови типу скакати через пліт, стрибати в бузину, плигати в лози, то всі вони вкладаються в ширшу модель, де іменна частина указує на „місце якоїсь схованки” [80, с. 175-176].

Ряд фразем „бути, стати вагітною” можна поділити на два типи – 1) „стати вагітною, не виходячи заміж” і 2) „(узагалі) бути вагітною”.

Замінники першого типу вживаються з метою запобігти комунікативному конфлікту, оскільки сам факт такої вагітності ще й зараз деінде викликає осуд. Внутрішня форма ряду таких евфемістичних замінників часто зумовлена „мотивами вітру”. Вітер у народних уявленнях – „демонічна істота”; вони [вітри] бувають не тільки „добрі”, а й „злі” [УМ, с. 78].

„Спричинюють” позашлюбну вагітність як потойбічні сили – від святого духа (Лч), від Ісуса Христа (СУ), так і реальні, земні істоти (від сусіда), пор.: – Дитина від сусіда – це не по-людському (Чр, ВК). Такі ФО здебільшого формуються за моделлю „від + назва істоти” (без уживання дієслова (завагітніти)). Повна структура фразеологічного субституту фіксується деінде.

Активно реалізуються й моделі з дієслівними компонентами нагуляти, набути, принести: нагуляти дитину (СУ), в мокротинні набути (Км, Мк), принести в пазусі (Км, Мк). Практично повсюди зустрічається фразема

принести в пелені. Продуктивність евфемістичної формули з дієслівним компонентом *принести* підтверджується й іншими мовами й говірками: гуц. *принести в подолку, принести в запасці (тарбонци)* [67, с. 196], літ. *принести в пелені (в приполі)* [ФСУМ, с. 695].

До другого типу відносяться евфемістичні ареалізми, які „представляють” вагітність незалежно від того, заміжня жінка чи ні – і соціальна оцінка, отже, тут виключена. Основна мета евфемізмів цього семантичного типу – відвернути увагу від жінки, аби її не зурочили [17, с. 144-149]. У досліджуваному ареалі названа мікротема ілюструється численними ФО, що подають вагітність як наслідок з’їдання (ковтання) чогось круглого: *гарбуза наїстися* (СУ), *гарбуза проковтнути* (з’їсти) (– Наталя гарбуза проковтнула. Ні в яке плаття вже не влазе) (Св), *кавуна з’їсти* (*проковтнути*) (– Олена вже кавуна з’їла). Пор. ще натяк на круглий живіт вагітної в евфемістичних заміниках *гора ходяча* (Кур), *мати горб попереду* (Лч), *із заповненням трюмом* (СУ), *колобка носити* (Чр).

Подекуди в ареалі вагітність вербалізується евфемістичними фразеологізмами [*жива*] *риба наснилась, рибу уві сні спіймати* (Шд), що постали внаслідок вірування: якщо насниться риба, то жінка завагітніє.

Деякі ФО вказують на присутність „другого”: *дитиною ходити* (Вн), *носити дитину під серцем* (Лч); фамільярніше звучить фразеологізм *пузо носити* (Чр). Уживані іменникові стійкі вислови на зразок *боката (брюхата) жінка* (МО, Чр), *важка жінка* (Км, Мк). Останній вираз зафіксований і в словнику Б. Грінченка [СлГр I, с. 122]. Про вагітну жінку ще кажуть, що її *обідили, а вона надулась*. Делікатність і гречність відчуються в ФО *понести від чоловіка* (– От ваша і Валька понесла від чоловіка...) (СУ, ВК), *бути в положенні* (СУ), *бути в інтересному положенні* (Лч).

Евфемістичні фразеологічні субститути „вагітності – народження” відбивають і „лелечі” мотиви: *примітити лелеку* (Км, Мк), *аїста ждати* (– Молоде подружжя вже давно аїста жде) (Івн). Останнє надслівне утворення – одне з найпоширеніших на Поділлі (зафіксоване у 24 населених

пунктах). Міф про те, що новонародженого можна купити в магазині, відбиває вираз *не хватає грошей купити* (Кр).

Східнослов'янські й східностепові евфемістичні замітники семантичного ряду „народити дитину” – це усталені лаконічні вислови-відповіді на запитання малих дітей „Де я взявся?”. Стандартизовані формули довгий час залишалися практично поза увагою дослідників ареальної фразеології. Науковому вивченню „обманих фразеологічних відповідей”, виявленню основних формул-міфів певну увагу приділили Л. Виноградова, Н. Гаврилюк, В. Коваль, Р. Міняйло, І. Подюков, С. Толстая, В. Ужченко.

Фразеологічні відповіді представлені низкою „флористичних” семантичних формул: – Де я взявся? – *В лопухах знайшли* (Крч); ... *у буряхах знайшли* (Мн); ... *під вербою найшли (знайшли)* (МО, Чр) чи „орнітологічних”: ... *аїст приніс* (СУ); ... *птахи на крилах принесли* (Км, Мк). Дитину також купують (у магазині): *купили в магазині* (Перем), *купили в крамниці* (СУ).

Семантика міфологеми „купити” досить архаїчна. Н. Гаврилюк указує на її використання в традиційній ритуально-магічній практиці, включаючи родильну, весільну, поховальну та ін. [12, с. 334]. Про деякі їх інноваційні різновиди свідчать зроблені інформаторами вказівки-ремарки на її недавнє застосування. Такими вони сприймаються й на сході України: *купили в магазині (в магазіні), купили в іграшковому магазині (магазині), купили в магазині „Іграшки” („Ігрушки”)* (Км, Злч).

За стрижневим компонентом ФО можна представити двома типами – які побудовані за дієслівною моделлю і які побудовані за іменною моделлю. Евфемістичні фразеологізми з компонентом *знайти* побудовані, як правило, за ССМ „найшли (знайшли (знайтися) + на (в) + локатив (місце знаходження)”: *знайшли на баитані* (Сух), *на вербі найшли (знайшли)* (Щас), *найшовся (знайшовся) у вишні* (Км, Мк). Як свідчать приклади, однаково активно функціонують обидві дієслівні форми – літературна *знайти* і розмовна *найти*. ФО з компонентом *принести* ілюструють такі приклади:

аїсти принесли (Злч), *киця принесла* (Зим), *голуби принесли* (Кр), пор. з нарощенням: *голуби принесли на крилах* (Крем), *шпаки весною прилетіли, на крилах принесли* (МО, См); з компонентом *сидіти* – у *буряках сидів* (Км), *на дереві сидів* (СУ). Місцями купівлі-продажу дітей, крім магазину, стають базар, ярмарок, новіші місця – *аптека, больниця, лікарня* тощо: *купили на базарі* (Км, Мк), *купили на ярмарці* (Км, Мк), *в аптеці (лікарні) купили* (Чр), *купили в лікарні* (Пр).

На Поділлі відомі й фразеологічні міфологеми з орнітонімами *лелека, чорногуз* (використовуються як іменники чоловічого й жіночого родів), *журавель, журавлик*: *лелека принесла* (приблизно 30 фіксацій), *лелека приніс* (– Яку ж гарну сестричку мені лелека приніс) (СУ); рідше – *лелек приніс, прилетів лелека, лелека завітав* (Бт), *лелека навідався* (Шд), *лелеки принесли* (Км, Мк), *примітили лелеку* (Підг); пор. вислови з нарощенням: *лелека принесла на поріг дома* (Тор), *лелека приніс з теплих країв* (Шд), *лелека приніс у кошику* (МО), *прилетів лелека, тебе приніс* (Км, Мк). Явно поступаються активністю функціонування ареалізми з компонентами *чорногуз, журавель*: *чорногуз підкинув* (Км, Мк), *журавель приніс* (Виш), *журавлика вловили (піймали)* (– Ви вже журавлика пімали? – Та он у колисці лежить) (Км, Мк).

Інші „орнітоніми народження” у фразеології ареалу представлені менше. Серед них – *зозуля*: *зозуля підклала* (Км, Мк), *зозуля принесла* (МО); зрідка згадується *голуб*: *голуби принесли* (Кр), *голуб завітав* (СУ). Часом це й назва домашньої птиці: *курка знесла* (Км, Мк). Зафіксована й родова назва – *птахи (птиці) на крилах принесли* (Км, Мк), *у доброго птаха придбали* (СУ).

Серед представників власне фауни найчастіше зустрічаються образні конкретизатори *заєць, зайчик* – „символ плодючості” [УМ, с. 523], тварина, що наділяється в народних уявленнях „чоловічою еротичною символікою” (*заєць віддав, зайчик приніс, заєць у лісі подарував, із зайцем моркву їв, зайчик у капусті найшов / знайшов*). Зайців і кроликів часто

пов'язували з магією й засобами від безплідності. Сон про зайця, згідно зі східнослов'янськими повір'ями, віщує одруження: якщо жінці заєць сниться – значить, вона невдовзі стане вагітною й народить сина [81, с. 279-280].

Рідше вживані як міфологеми дітонародження інші назви тварин: *коза принесла* (МО, Чр), *жаби наквакали* (Км, Мк), *котик приніс* (МО).

Поряд з вищенаведеними „пристойними” евфемістичними виразами, що вживаються, аби не нашкодити, у сфері стосунків окреслюється ряд ареалізмів на позначення неприємного поняття (а тому вимагає евфемістичної заміни) „сваритися, посваритися”. Більшість образних заміників формується за участю слів побутової сфери (*тарілка, горищик, макітра, корито* та ін.). Биття горшків, наприклад, спостерігалось в багатьох обрядах – на весіллі, похоронах, у ворожіннях. Найчастіше реалізується структурно-семантична модель „назва посуду + бити (побити, розбити) = сваритися (посваритися)”, що представлена в ареалі ФО *горшки бити (побити)* (СУ), *тарілки бити* (Шд), *розбити горищик* (Св), *розбити глек* (Шд), *розбити макітру, розбити корито* (Км, Мк), *посуду бити*, пор.: – Хватє вже посуду бити! Ваші сварки в усіх уже в печінках (Злч). Такі вирази відомі й нижньонаддніпрянським говіркам: *розбить горшки* [Чаб, с. 122], літературній мові: *глек розбити* [СУІ, с. 72].

Символом сварки, сутичок іноді виступає й образ собаки: *[усіх] собак перелятали*, пор.: – Та не кричіть вже. Аж за двором чути, усіх собак перелятали (СУ) [ВК], *побалакати як собаки*, пор.: – А що мій чоловік. Ага, побалакали як собаки, та й пішов (Лч) [ВК], *живуть як собаки* (Злч, Кр), *живуть як кішка з собакою* (СУ). Див. ще ірон. *весілля правити* (– Наші сусіди вчора знову весілля правили) (Кр).

Серед розмовно-побутових ФО вирізняється й семантичний ряд „розлучитися”, у якому надслівні замітники вживаються з метою затемнення неприємної реалії. Більшість із них формується за участю компонента *забрати (збирати)*: *забрати майно* (Бул); фам., зневажл. *збирати свої шмотки (манатки)* (Новпск), *забрати [свої] бебехи* (– Лаялися

вони довго, а потім він забрав свої бебехи. Уже два годи живе у матері) (Км, Мк) [УВДС, с. 30]. Грубо звучить вираз *забрати свої гнидники* (Чр). Психологічна „перепона”, що виникає між чоловіком і жінкою, мотивує ФО *поставити (ставити) тумбочку між ліжками (кроватьями)* (Лисич), *поставити (ставити) стіл між койками* (Км, Мк).

Переважно від молоді почуємо іронічні, практично деевфемізовані АФО *пройшла любов – зав’яли помідори* (широковживане й у інших ареалах), пор.: – Ну шо, пройшла любов, зав’яли помідори? Недовго ви протягнули (Лисич), а також нарощене *зав’яли помідори і гудина засохла*, пор.: – Все, дівчата. З Сергієм зав’яли помідори і гудина засохла. Тепер знову вечорами буду з вами (МО).

Деякі ФО поєднують семема „розлучитися” й „посваритися”, наприклад, вербалізм *кактус виростити (посадити)* зафіксовано з двома названими значеннями. ФО *горшки побити* вживається, як правило, коли йдеться про сварку, але подекуди цей вираз відомий і зі значенням „розлучитися (про подружжя)” (Км, Мк).

2.2.2. Сфера фізіологічних процесів людини. Серед евфемістичних ареалізмів вирізняється досить широкий спектр образних виразів, що вживається для непрямого, ввічливого позначення явищ, які навряд чи можна назвати несприятливими, небажаними або ж шкідливими, адже вони є природними. Евфемістичне їх позначення зумовлене делікатністю, сором’язливістю, намаганням запобігти комунікативному конфлікту.

В усному розмовному мовленні застосовується безліч образних замінників прямих назв фізіологічних процесів. І все ж вторинні їх назви залишаються поки що поза увагою дослідників та збирачів діалектної фразеології. В окремих статтях, а також останніх дисертаційних роботах, присвячених проблемам ареальної фразеології, автори (Т. Грица, Н. Коваленко, Р. Міняйло, Г. Ступінська), здійснюючи ідеографічну

характеристику фразеологічної системи певного ареалу, як правило, не залучають образних виразів на позначення фізіологічних процесів. Вони подаються здебільшого фрагментарно, як окремі приклади під час аналізу інших лінгвістичних категорій. Серед таких робіт дещо вирізняється праця М. Олійник, у якій проаналізовано семантичний ряд гуцульських ФО „мати місячні”: *б'і|да* (на когось) *|с'іла, прийш|ла ко|сиц'а* (= квітка), *Се|мен |цеглу |носит, |мати [со|рочку] на |соб'і* тощо [70].

Цій „табуйованій” темі певною мірою присвячена й стаття авторки [67, с. 194]. Повніше представлена сфера фізіології людини у „Фразеологічному словнику східнословобжанських і степових говірок Донбасу” (2002) В. Ужченка та Д. Ужченка, де зафіксовано п'ятнадцять таких виразів, що вербалізують поняття „блювати”, „випускати сечу” (у словнику використовується евфемістичне тлумачення „сходити надвір, до туалету”), „пускати газу” (у словнику – „пукати”).

Ширше описана сфера фізіологічних процесів упорядниками жаргонної лексики й фразеології. Л. Ставицька подає вісім ФО на позначення неприємного „блювати” (як-от *кинути щабельку, пускати павліна* та ін.), дві ФО зі значенням „менструація” (як-от *червона гвоздика, червона армія*). Поряд з узагальненим значенням „ходити / сходити в туалет” (*відкласти личинку*) авторка пропонує розрізняти ще два „конкретніші”: „справити велику нужду” (*бандероль відправити*) і „справити малу нужду” (*поміняти рибам воду*) [СтавКСЖ]. У словнику „Український молодіжний сленг сьогодні” (1999) С. Пиркало згадує лише образні замітники семантичного ряду „блювати” – *читати братів Стругацьких, лякати унітаз* тощо [МС, сс. 67, 42]. Т. Нікітіна в роботі „Молодёжный сленг. Толковый словарь” (2003) підходить до реєстрації субститутів детальніше. Укладач розрізняє ФО на позначення „менструація” (*цветное телевидение*) і „менструювати” (*конь прискакал, тетка пришла*). Окремо подані й евфемістичні замітники прямої назви „туалет” (*белый дом, междугородный телефон*), „шкільний туалет” (*КПЗ, ромашка*), „сходити до туалету” (*сменить воду в аквариуме, пойти*

посмотреть на Луну), „екскременти” (*бомба, доклад*), „випорожнюватися / випорожнитися” (*бросать / бросить бомбу, вить веревки*). „Розокремлені” іменні субститути „блювота” (*драка с унітазом*) і дієслівні „блювати” (*метать икру, выпускать / выпустить лисиц*).

Отже, найповнішу інформацію про евфемізми на позначення фізіологічних процесів людини дають діалектні та жаргонні словники, однак фактологічна база виразів окремих ареалів і до сьогодні залишається досить обмеженою. Завданням для дослідників повинно стати збирання матеріалу за спеціальним питальником, його систематизація, обробка та інтерпретація.

Подібні вислови складають значну частину й подільського фразеологічного фонду. Евфемістичні вирази семантичного ряду „випускати сечу” є джерелом постійного поповнення фразеологічного складу. Досить просторе гніздо ФО утворене за участю дієслів *піти, сходити, прогулятися: піти прогулятися* (Км, Мк), *піти покурити, сходити до вітру* (Кр). Загальноновживаною стала на досліджуваній території ФО *піти (сходити) подзвонити* (Км, Мк), часто вживані й нарощені варіанти: *піти (сходити) подзвонити мамі* (Ор), *піти подзвонити їжаку* (Лч). Серед евфемістичних виразів цього семантичного ряду окреслюються ті, що постали внаслідок фонетичної алюзії. Семантизовані звуконаслідувальні елементи посилюють виразність ареалізму: *сходити в пос-садку* (НУ), *піти пос-сморєть* (– Нада піти пос-с-сморєть, як там жизнь) (СУ, ВК).

ФО цього ряду можна поділити на чотири типи:

1) метонімічні (із вказівкою місця): *сходити в кімнату відпочинку* (Лч), *відвідати кімнату роздумів* (Км, Мк), *піти в с-садочок* (СУ), *сходити на товчок* (– Сходи на товчок: полегшає, хвате танцювати) (Км); ФО з неозначеним займенником – *сходити в одне місце* – ще більше завуальовує делікатне поняття;

2) темпоральні: *сходити (покинути когось) на хвилинку* (– Я покину вас на хвилинку, дуже треба) (Лч), *піти на трішки* (СУ);

3) причинові: [*піду, а то*] *треба десь постояти* (у мовленні чоловіків) (Шд), [*піду, а то*] *природа кличе* (Км, Мк);

4) вислови зі значенням мети (вони складають найчисленнішу групу): *піти подихати повітрям* (Лисич), *піти по садику погуляти* (Км, Мк), *піти з бумагами попрацювати* (СУ), *піти замочити це діло* (Км), *сходити з крану відлити* (Км, Мк), *піти мочалку видавити* (– Куди це ти намилився? – Та піду мочалку видавлю, а то вже давить) (Білк) [ВК]. Евфемістичні замітники семантичного ряду „мочитися уві сні” природно мотивовані „водними” образами: *купатися в озері* (Км, Мк), *по морю плавати* (СУ), *плавати уві сні* (Лим), *приймати ванну* (СУ), *рибу (рибку) ловити* (– Васько, та хвате тобі вже пити – дивись, риби як наловиш вночі, то що й ми робити будемо) (Чр, ВК).

Евфемістичні вербалізації туалету – здебільшого „перифрази з менш конкретним, більш розпливчастим значенням порівняно з прямою назвою” (О.Тараненко). Образним конкретизатором частіше виступає компонент *кімната (комната)*: *кімната (комната) відпочинку (оддишу)*, *кімната (комната) білого друга* (СУ), *кімната (комната) роздумів* (Шд). Маскувальна функція посилюється в східноукраїнському евфемістичному замітнику *кімната (комната) ЧЖ*, що зафіксована в Новопскові. Мовці пояснюють її етимологію таким чином: „ЧЖ розшифровується як „чоловіки” й „жінки”, а *кімната ЧЖ* – „туалет для чоловіків і жінок” (ВК). У цьому населеному пункті зустрічається й інноваційний дериват *кімната чижика* (*чижик* – каламбурне утворення від аббревіатури ЧЖ). Прозоріша внутрішня форма зневажливого ареалізму *кімната (комната) вонючки* (– Комната вонючки закрита ще з позавчора (Км, Мк, ВК). Позначення туалету евфемістичним *кімната* подане й у словнику Л.Ставицької: *однометрова кімната* [СтавКСЖ, с. 138].

Серед ФО сфери фізіологічних процесів людини вирізняється семантичний ряд „випускати газу”. Він представлений образними виразами переважно з прозорою внутрішньою формою: *забруднювати*

(псувати, портити) повітря (воздух) (Км, Мк), пускати (підпускати, випускати) шипунчиків, пор.: – Що в тебе з животиком, що шипунчиків пускаєш? (Км, Мк, ВК), пускати птицю на волю (Лсв), підпускати шипляка (СУ), випустити джина (– Малий, що ти сьогодні цілий день випускаєш джина?) (Чр, ВК), пускати голубів (Гов). Такі образні замітники, як довели спостереження, застосовуються здебільшого в розмові з малими дітьми.

Евфемістичної заміни вимагає й неприємне „блювати”. Але якщо випускати сечу або кал є природним процесом, то блювання сприймається як небажаний, несприятливий і досить непристойний акт. Образні замітники утворюються найчастіше внаслідок метафоризації: *спілкуватися з унітазом*; метонімізації: *обніматися з унітазом*.

Мотиваційною ознакою для утворення окремих компонентів евфемістичного вербалізму став процес видавати певні звуки: *визивати (звати) аквала-анга* (Чмир), *держатися за паране-ет* (Злч). Деякі зі звуконаслідувальних утворень формуються за участю псевдовласних назв – *виконувати Регалетто* (Новпск), *визивати (викликати, звати, шукати) Іхтіандра*, пор.: – Пішов мій братець визивати Іхтіандра (Лч).

Для ФО цього семантичного ряду характерний різний ступінь експресивності, наприклад, вираз *висвободити шлунок (желудок)* (Злч) є конотативно майже нейтральним. Він часто застосовується в мові медиків. Експресивніше звучать образні ФО *показати, що їв* (– О, зараз почнеться. Буде показувати, що їв) (Лч, ВК), *гірницьке лякати (полякати) штрек* (– Щось мутить мене. Піду полякаю штрек) (Поп) [УВДС, с. 258], *викладати мозаїку* (Івн), *робити симетрію* (СУ). Конотація іронії характеризує ФО *харчами хвастати* (Шд), пор. жарт. *виводити нечисту силу* (СУ).

Евфемістично вербалізовані й назви жіночих фізіологічних функцій семантичного ряду „менструація”, „менструвати”. У говірках Західного Поділля поширені вирази з компонентом *червоний (красний)*, що передає асоціацію з кров’ю: *приїхали [довгождані] гості на червоних (красних) жигулях* (– У мене ще вчора приїхали довгождані гості на червоних

жигулях) (СУ) [ВК], *під'їхав червоний (красний) мерседес* (– Під'їхав червоний мерседес, цілий день лежу, не можу встати) (Полов) [ВК], *красна армія прийшла* (Сіверс). *Красне число „менструація”* – чи не найуживаніший евфемізм (– Ой, це вже красне число, сил нема) (Км, Мк). Вислови *червона армія, червона гвоздика* зафіксовані в словнику Л. Ставицької [СтавКСЖ, с. 32, 83].

Використання прокладок під час менструації мотивує ЕАФО *мати крила* (– Я не піду з вами на річку – маю крила) (СУ).

Вищенаведені вислови активно функціонують у мовленні молодшого покоління. Жінки старшого віку надають перевагу евфемістичним висловам з компонентом *день (дні дощів, вихідні дні)*. Евфемістичні ареалізми *женська болізня (жіноча хвороба)* (СУ), *дівоча болізня (хвороба)* (ич), *дівоча болізня (болізня)* (Км, Мк) постали внаслідок заміни прямої назви найменуванням відповідного родового поняття.

У мовленні людей різного віку досліджуваного ареалу функціонують евфемістичні замітники *гостей ждати* (Км, Мк), *гості прийшли*, пор. – *Завтра, мабуть, гості прийдуть* (МО). Образи „спорідненості й свояцтва” зафіксовані й на Гуцульщині: *гости прийшли* [67, с. 193].

Висновок до розділу

Отже, спостережено певну „вибірковість” способів творення на ділянці табуйованих сфер: метафоричні вирази характерні в тих випадках, коли йдеться про смерть, вчинки, зовнішній вигляд людини, делікатні поняття, інтелектуальні здібності. Метонімія певною мірою служить тим же цілям, що й метафора, проте вона дозволяє точніше сконцентруватися на певних сторонах того, що позначається. Метонімічні ареальні фразеологізми властиві сферам смерті, стосунків і подружнього життя, фізіологічних процесів людини. Каламбур базується на фонетичній алюзії, паронімічній заміні, розщепленні слова й частіше застосовується для завуальовування прямих назв фізіологічних процесів людини, а також подекуди сприяє затемненню поняття смерті.

РОЗДІЛ 3

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В ОБРЯДОВИХ ТЕКСТАХ

3.1. Основні мотиви номінацій поховального обряду

У говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, мовець є виразником етнічної свідомості, колективних знань, а в текстовій тканині виявляється індивідуальність носія говірки засобами фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

У текстах виявлено фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень; економно і точно передають інформацію крізь призму емоцій; концентрують головну думку, але потребують роз'яснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразеологізмів в одній фразі.

Аналіз функціонування фразеологізмів уможливив виявлення територій, де вживання і розуміння слова збігається з його функціями у фраземі або лише одне з багатьох значень загальноновживаного слова стає фразеотвірним. Лексеми, які вийшли з активного вжитку і невідомі говірконосіям, можуть бути зафіксовані у стійких сполученнях слів. Окрім того, фразеологізми можуть зберігати локальні мовні явища, зокрема визначальні для говірок фотетичні, словотвірні, морфологічні риси, “утримувати” втрачені в сучасному мовленні явища.

Приходить час, коли людині треба вирушати в дорогу, з якої нема вороття. Вона мусить залишити свою домівку, рідних, справи, які творила на землі. Відчуваючи неминучу годину, люди намагаються з честю піти на той світ, прагнуть помиритися з усіма, з ким сварилися – “попрощатися”, висповідати гріхи.

У народі вважають, що після смерті добру людину чекає вічне життя, а злу – довічні муки у пеклі. Таким чином народна мораль застерігала

українців від таких людських вад, як підлість, ненависть, скупість, від нечесних, злих вчинків, думок тощо.

Небіжчика, який стояв на порозі потойбічного світу, проводжав в дорогу поховальний обряд. Смерть за народним світоглядом означала відторгнення від тіла не тільки душі, а й духу, розлучення якого не було законом, оскільки за певних обставин він (дух) міг повернутися. Тому небіжчика заборонялося залишати одного, "щоб лихий дух не заволодів тілом і не турбував людей".

За переконаннями древніх, покійник, як представник чужого людині світу мертвих, своєю присутністю міг нашкодити оточуючим, природі тощо. Тому вважали, що коли покійник лежить в оселі, не можна нічого сіяти, садити на городі чи на полі, бо посіяне не зійде, посажене замре у землі, не можна було підкидати яйця під квочку, квасити овочі чи солити капусту на зиму, бо погниє і т.ін.

Присутні запалюють свічку та лампадку, щоб освітити душі померлого шлях на той світ; закривають очі мерця мідною копійкою. Рушником, хустинкою завішують дзеркала, які є у хаті, щоб небіжчик у них не відображався (можливо, щоб не "примножувати" кількість мерців), розв'язують усі вузли у хаті, аби розв'язалися "вузли" в душі покійного. Вважають, що не можна голосно кричати чи плакати. На знак того, що в хаті є померлий, відшторюють вікно, а протягом ночі не гасять світло.

Одним із перших обрядів відносно померлого, як і при народженні, є процедура омивання, що символізує собою очищення людини від життєвих гріхів, від минулого для можливості переходу у нове, потойбічне життя. Покійника причісують, обрізають нігті, чоловікам підбривають бороду. Обмивати небіжчика збираються старші жінки, сусідки, вбирають його у традиційний смертний одяг переважно темного кольору. У давнину дітей одягали у сорочечки, а дівчат у сині, зелені або жовті спіднички. В червоне мерця не радять одягати, бо "тоді в родині вмиратимуть молодими". На голову клали вінок із квітів, стрічок, розпускали, як на весілля, косу.

Неодруженому парубкові квітку пришивали до шапки. На палець померлим одягали перстені або каблучки, зроблені з воску, дівчатам розпускали коси, до правої руки в'язали рушник.

Колись ноги небіжчика обмотували білим перкалем (полотном). В руки, які кладуть схрещеними на ірудях померлого, дають зроблений із воску хрестик, подекуди – встромляють свічку, поруч кладуть іконку Богородиці. Небіжчика вкладають на лаві, вкритій білим полотном або рядном, ногами до дверей. У Волочиському та Городоцькому районах, для прикладу, померлого не взувають, черевики кладуть біля ніг, вбраних у панчохи. З приводу цього народне прислів'я говорить:

"Скільки не роби, а все одно босого поховують". Голову чоловікам не покривають, але обов'язково кладуть у труну збоку капелюх чи шапку. Жінкам зав'язують хустку, часом – і дві, а третю кладуть збоку. В труну клали й трохи грошей, загорнутих в хустинку, щоб "на тім світі покійник мав за що відкупитися".

Згідно з народним світоглядом у похоронних, як і у весільних обрядах, використовували зерно, що символізувало вічність усього живого. Тому біля голови покійника ставлять глечик (тепер стакан), наповнений житом, у яке встромляють свічку.

Усю одягу, в якій був покійник, постільну білизну, іноді взагалі усі його речі спалюють. Окремі речі, наприклад, щось із одягу, віддають родичам, бідним. Глечик, з якого обмивали покійника, солома, що була під ним виноситься і кидається десь у річку чи за межі села. Те ж саме роблять зі щепками, що залишаються від обтісування дощок для труни. "Мертву" воду, якою обмивали померлого, виливали під неплодове дерево чи на перехрестя доріг.

Залежно від часу, коли людина померла, похорон може тривати 2-3 дні. Першу ніч і вечір готуються до похорону, скликають родичів і т. д. Вночі над мертвим сидять родичі, сусіди, згадуючи усе тільки хороше – "добрі люди вмирають, і діла їх живуть", або, як ще говорять в народі, "про померлих

говориться або добре, або нічого". Розповідають про життя, про обставини смерті тощо. При цьому читають псалтир, співають поминальні пісні, плачуть, голосять над померлим. (Спати у першу ніч похорону не прийнято).

"Життя – казка, смерть – розв'язка", – кажуть у народі. Українці твердо вірять, що протягом 9 днів після смерті людська душа знаходиться в хаті, тому білити хату на протязі цього часу не можна, щоб не образити покійника. На 9-й та на 40-й день рідня повинна відправити панахиду, оскільки душа ще сорок днів ходить по землі після смерті, і лише згодом переходить у "той світ".

На похорон не кличуть, бо приходять усі, хто шанував за життя покійного, виявляв повагу до родичів померлого. Обов'язково приносять хліб, крім нього овочі, напої, печиво і т. ін., що є своєрідною формою взаємодопомоги. Звісно, заходячи до хати, де є померлий, "Добрий день" казати не слід, тому зазвичай вітаються "Здорові будьте". Насамперед підходять до померлого, вшановують пам'ять про нього мовчанням, а тоді підходять до родичів, присутніх. Старі співають церковних пісень, правлять панахиду.

Зранку на цвинтарі копають яму до двох метрів завглибшки, і не менше, тешуть труну, хрест. Це роблять сусіди, або ті люди, які вміють. У хаті готуються до обіду.

Приходить час прощання рідні з померлим (ближче до обіду, бо хоронити по заході сонця не можна). Його цілують в лоб і в руки, наче просячи у нього пробачення, усі виходять з хати, а померлого кладуть в труну.

Домовину, як правило, вистилають білим полотном, під голову кладуть подушку, наповнену сіном, а ні в якому разі не пір'ям. Виносячи мертвого з хати, чоловіки, які тримають труну, тричі стукають нею об поріг. Цей звичай, швидше всього, є відгомонам тих часів, коли у порозі хати родичі хоронили своїх предків. Стук домовиною, можливо, повідомляв про прибуття нового члена роду у світ мертвих. Колись на Волині під час виносу тіла відбувався

цілий обряд голосінь (плачу). Здебільшого, коли плачуть, то перераховують ту роботу, яку виконував небіжчик.

Як тільки виносять труну з оселі, хатні двері швидко зачиняють і тримають закритими до того часу, поки домовину не віднесуть якнайдалі, "щоб смерть не повернулася до хати". Колись ворота зав'язували з обох кінців червоним поясом або рушником, "щоб із двору не пішло слідом добро – худоба, бджоли, птиця".

Подекуди на Хмельниччині при виносі тіла мели хату і сміття виносили далеко від дому. У наддністрянських селах хтось із домашніх обсипав лавку вівсом і житом, символом життя, що, очевидно, мало на меті запобігти новій смерті когось із рідних. В Летичівському районі небіжчика обсипали маком, щоб "до ранку збирав зернинки і ніколи не з'являвся у світі живих". На лавку клали залізо, сокиру і т. ін., щоб смерть краще "з'їла" залізо, ніж когось із домашніх.

Дорогою труну несуть відкритою, похоронна процесія зупиняється на кожному перехресті, яке символізує "хрест". Попереду похоронної процесії ідуть декілька пар дітей, що несуть вінки з живих та штучних квітів. Подекуди на Поділлі дорогу від хати до ями встеляють барвінком, живими квітами. Тих, хто несе домовину, кришку від неї, вінки перев'язують хустками чи хустинками. На кришку домовини кладуть хліб, який віддають копачам на цвинтарі.

Залишки містичних вірувань, заборон, магічних дій зберігаються у народних повір'ях, наприклад: не можна їсти, коли несуть мерця; коли несуть селом, треба зачинити усі двері та ворота; не можна також виглядати у цей момент у вікно; не можна іти чи їхати проти похоронної процесії, обганяти похорон; не можна переходити дорогу померлому. Про суть багатьох звичаїв часто можна лише здогадуватися, що свідчить про давнє їх побутування в народі.

Коли хоронять молоду дівчину або парубка, то її (його) одягають у весільне вбрання. Весільними рушниками перев'язують тих, що несуть

домовину, в давнину несли ще й гільце. Печуть весільний коровай, який роздають на цвинтарі. Це свідчить про те, що в давнину весільний звичай і похоронний обряд були дуже близькими за своєю суттю.

Вважають, що покійник, якого вже похоронили, несе варту на цвинтарі до наступного мерця. Тому ворота цвинтаря похоронній процесії відкривають родичі "вартового".

З померлим прощаються на цвинтарі біля ями, цілують його в лоб і в руки. Після триразового звертання священика з проханням до присутніх простити небіжчику гріхи, люди хором відповідають: "Хай Бог простить!".

Трупу забивають, спускають в яму на спеціально виготовлених довгих рушниках, кидають кілька грудочок землі, монети, примовляючи: "Хай земля буде пухом".

У давнину самогубців й утоплеників хоронили окремо від односельців, без священика, на межі двох сусідніх сіл чи ланів, глибоко їх закопували і зверху забивали осиковий кілок.

Як відгомін колишнього звичаю жертвоприношення родичі померлого роздають на кладовищі дітям, старим, бідним печиво, солодощі, як у давнину померлим предкам, що ототожнювалися із силами природи, приносили в жертву тварин та їжу.

Жертвоприношення у древніх слов'ян-язичників відбувалося для задобрення предків, які впливали на природу, майбутній урожай.

Усі обряди у стародавніх русичів закінчувалися спільною трапезою, залишки цього звичаю збереглися й у поховальній обрядовості. Після того, як небіжчика заховують, усіх запрошується на поминальний обід. Перед тим, як увійти до хати, обов'язково миють руки, витирають чистим рушником або не витирають взагалі, тоді сідають поминати.

Найпершою стравою є коливо, яке на Хмельниччині готують як кутю, з вареної товченої, але недробленої пшениці, приправленої розведеним водою медом чи цукром; подекуди коливо готують з відвареного рису і

прикрашають цукерками. Потім подають гречану кашу й борщ, горох чи пиріжки з горохом, драглі тощо.

Для душі покійного на вікні ставлять стакан води, на який кладуть цілушку хліба, – ними душа має живитися протягом дев'яти днів. Після "дев'ятини" на Кам'янецьчині цілушку спалювали чи закопували.

Родинні поминки справляються як у день похорону, так і на дев'ятий ("дев'ятин"), сороковий ("сороковини") та в рік ("роковин") після смерті. У ці дні до церкви несуть поминальну "миску" – хліб, яблука, цукерки, правлять парастас за покійним.

На Хмельниччині покійників поминають також під час "проводів" (у наступну неділю після Великодня), а також на Зелені свята. Звичай поминати на Зелені свята має давнє, дохристиянське підґрунтя. На могили, крім паски, пиріжків, крашанок кладуть декілька стебел татарського зілля (лепехи).

Отже, похоронна обрядовість та звичаї досить повно зберігають традиційну основу слов'янських звичаїв, що свідчить про високу моральність людей, які бережуть в душі пам'ять народу, історію, минуле.

3.2. Роль вербальних знаків в обрядовому тексті

Регіональна фразеологія безперервно живить мовлення влучністю змісту, експресивно-емоційною забарвленістю, варіантністю та синонімічністю. В основі образності народних фразем – спостереження над життям і поведінкою людини, тваринами, навколишнім світом.

Зародження фраземи відбувається в тексті і пов'язане з текстом. Реалізуючись у нових форматах, сталі одиниці набувають переносності, переосмислення, але все ж "утримують" щось первинне, початкове. Важливими є дослідження виявів "діалектологічності" у функціонуванні фразем, бо саме вона передбачає особливу увагу до розмовності – які слова, словосполучення можуть заступати фразеологізм і навпаки. Текст має пріоритетну цінність у шкалі інформативності, особливо, коли предметом дослідження є домінанти у способах вербалізації відчуттів та емоцій.

У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразема стає максимально навантаженою, центральною. Опис фраземіки сучасного говіркового мовлення на основі текстів уможлиблює не тільки поглиблення фразеологічних досліджень української мови, а й з'ясування проблемних питань про збереження або втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв'язок між діалектизмами і компонентами фразем.

В україністиці актуальним залишається вирішення багатьох проблем етнолінгвістики, зокрема визначення предмета й об'єкта, вироблення спеціальної методології, окреслення понять і категорій, єдиної термінології та ін. І це при тому, що початки українських етнолінгвістичних досліджень сягають другої половини XIX ст. – наукової спадщини О. Потебні, а впродовж останніх десятиліть у цій галузі з'явилося чимало праць української та інших слов'янських лінгвістичних шкіл.

Предметом етнолінгвістики (в широкому розумінні) є вивчення плану змісту етнокультури, тобто міфологічних уявлень, реалізованих у різних формах духовної й матеріальної культури, або з'ясування етимології явищ духовної культури. Різні аспекти сучасної етнолінгвістики як напряму мовознавства передбачають, зокрема, вивчення географії поширення культурних явищ, їх просторової варіативності і т. ін., що зумовило розвиток діалектології культури та етнолінгвогеографії. Одним із основних аспектів етнолінгвістики є дослідження мови в її відношенні до культури, вивчення мовних елементів поряд із співвідносними немовними семіотичними елементами – акціональними, реалемними, агентивними, локативними, темпоральними.

Культурний текст можна співвіднести з лінгвальним. Як і останній, він сформований з масиву невербальних і вербальних знакових одиниць, об'єднаних за законами своєрідного синтаксису смисловими і формальними зв'язками у співвідносні з фразами культурно-інформаційні відрізки, розташовані в лінійній послідовності і композиційне об'єднані спільною

темою і сюжетом. Отже, дослідження культурного тексту може ґрунтуватися на тій самій методологічній основі, що й дослідження тексту лінгвального.

Проте культурний текст складніший за мовний, оскільки відрізняється від лінгвального планом вираження: у створенні культурологічної інформації беруть участь мовні і немовні засоби. Тому вербальні засоби вираження – ритуальне *слово* – тут необхідно розглядати в єдності з невербальними (як ритуальний *предмет*, ритуальна *дія*, її *виконавець*, ритуальний *час*, ритуальний *простір* тощо), оскільки в культурних текстах вони є різноплановими, але взаємопов'язаними і взаємозумовленими одиницями, які часто перебувають між собою в синонімічних відношеннях.

Одиницями вищих рівнів культурного тексту (зокрема обряду), вичленовуваними як тематична й структурна цілісність, є *обрядовий акт* у сукупності всіх невербальних і вербальних засобів вираження, що може бути співвіднесений з *фразою* лінгвального тексту, *елемент* обряду (або *звичай* чи *ритуал*), *частина* (або *етап*) обряду, які умовно можна співвіднести з *абзацами*, *главами*, *розділами* мовного тексту. Експресивні та композиційні засоби вираження в культурних текстах також значною мірою співвідносні з *мовними фігурами* лінгвальних текстів.

Одним із експресивних та композиційних засобів вираження в обрядовому тексті є *градація*, реалізацію якої можна простежити на матеріалі традиційного поліського поховального обряду.

Отже, обряд становить систему міфологічне зумовлених та тематично, сюжетно й композиційне об'єднаних невербальних і вербальних магічних знаків, функціональним спрямуванням яких є, з одного боку, захист від *смерті*, *хвороб*, *злиднів*, *стихій*, *ворогів* та ін., а з другого – стимулювання *життя*, *здоров'я*, *добробуту*, *родючості* та *плодючості* тощо. Однією з умов виконання обрядових дій має бути переконання в ефективності магії. Засобами забезпечення переконливості в ефективності магічних дій має бути, зокрема, їх *емоційність*, оскільки в суспільстві з розвинутою міфологічною традицією аргументи мають більший вплив на почуття, ніж на розум, та

достатність. Так, за умов існування віри в продовження життя після смерті в матеріальних формах і досягнення душою *того* світу через посередництво вогню та диму найпереконливішими магічними діями.

Лексико-семантичні зіставлення слов'янського обрядового континууму опираються як на традиційні концепції національно-культурної специфіки лінгвального “образу світу” (В. Гумбольдт, О. Потебня), так і орієнтуються на емпіричні дані структурної етнології, антропологічної когнітології, етнопсихології, тобто стають всебічними, комплексними. Пошук нових площин інтеграції цих наук повертає вивчення культурних аспектів лексичної семантики (обрядів, вірувань, міфології) в сферу реконструкції складових архаїчної моделі світу, виявлення типології первинних семантичних мотивацій в лексико-семантичних системах споріднених мов.

Спроба концептуальної інтерпретації форми та змісту вербальних знаків у рамках обрядового тексту має суттєве значення для з'ясування принципів лексичної організації подій, явищ та предметів традиційної народної культури (ідеографічні, асоціативно-дериваційні поля, стосунки в межах поля і т. ін). При такому підході (етноархетип – внутрішня форма – обрядовий знак – десигнат) між “образом предмета” на семантичній площині і “в голові” виникають відношення семантичної кореляції. Останній виникає з міжкультурних універсально-обрядових порівнянь, що лексичне маркують специфіку вираження того самого десигнату або ілюструють наявні семантичні розбіжності ізоморфних номінативних структур.

Східно- та західнослов'янський обрядовий простір характеризуються яскраво вираженими рисами ізоморфізму на лексичному рівні – подібністю внутрішньої форми обрядових актів, функції персонажів і предметів. Мотив номінації виступає тут наскрізно-дублетним чинником, який організує, класифікує, категоризує і диференціює різні компоненти обрядів за певними семантичними ознаками. Тема ритуально-обрядового переміщення, образу шляху виразно пронизує усю родинно-побутову обрядовість, що зумовлено

взаємоперехідністю, взаємопроникненням та взаємовпливами окремих рис весільного та поховального обрядів.

Типологічне спільні для цих обрядів структурно-функціональні компоненти, ритуально виражені паралелі, аналогії, топоси експлікують, можливо, гіпотетичне трьохвимірну архаїчну модель світу – ізоляцію (виділення з колективу) – перехідний період (шлях в загробний світ або життєва дорога) – інтеграція (реінкорпорація в колектив).

Ізоляція – комплекс дій, спрямованих на відділення, виведення покійника з середовища живих, зміцнення межі між життям і смертю, запобіжні процедури щодо “повернення” (кладуть сокиру під поріг під час похорону, обсипають маком поріг, щоб покійник тоді увійшов до хати, коли визбирає увесь мак). Аналогічно відокремлюється молода (на дівич-вечорі прощається, розлучається з подругами, рідною домівкою), група обрядодій переходу в іншу сім'ю, процедура виведення молодої з-за столу за поріг хати: елемент “втрати” простежується при метафоричному співвіднесенні семантики дієслова відвінувати “дати віно”, “відділити” у позаобрядовому контексті на Бойківщині “загубити що-небудь” [Онишкевич, I, с. 118].

Мотив ізоляції віддзеркалюється і вербально в імпліцитному зв'язку звуження простору дії об'єкта (наприклад, в евфемістичній локальній формі у болгар клетият, клетник “покійник”, обмеження пересування, своєрідне табу на виконання господарських робіт, навіть заборона виходити з хати: рос. застекольница “змовлена, заручена дівчина, яку ніби тримають за склом”. Спорідненість ритуалів виступає зворотнім боком трансформації архетипу, проникнення, змішування цих архаїчних вимірів, неоднакового семантичного членування обрядового простору, полісемії: в двох мовах маємо збіг значення (можливо, це запозичення), на відміну від третьої, де актуалізується специфічно-локальна семантика. Українські *вивід*, *виводини*: 1) “перші відвідини породіллю церкви, молитва очищення”; 2) “відвідини молодою церкви в понеділок, після шлюбної ночі”.

Семантичний ряд “померти, перестати жити” включає метонімічні

одиниці, що утворилися внаслідок евфемізації як захисної реакції прямого найменування: *вічний сон; сон вічного спочинку; у спокою закрити очі; заснути вже раз навіки; відходити на там то т світ; упокоїтися в Бозі; лежати на дёсце*. Деякі ФО фіксують сам факт смерті в приземленому, навіть вульгарному плані. Це фраземи-дисфемізми: *зашкірити зуби; задерти лаби; юж напростувати лаби (жигалі); ноги витягнути; гопнути собом; выстёрти копыта; копыта вые таг йти; копытами двері пудпёрти*. В. Ужченко і Л. Авксентьев вважають, що такі фраземи "... перебувають в колі соматичної фразеології, передаючи своєю внутрішньою формою якусь зовнішню характеристичну деталь" [82, с. 119].

Поняття "померти", "поховати" розкриваються через локальну прикмету – місцезнаходження кладовища: *піти на горби; йти на теметів; йти за Фаліта*. Значення цих ФО (даних сполук) легко вивести зі значень їх компонентів. Наприклад: *йти на теметів* – *іти на спочинок в темне царство*. Можна припустити, що *теметів* походить від старослов'янського *тъмьнь* (болг. *тъмен, тъмна*; сербохорв. *таман, -мна, -мно*; словен. *Ізмоп, ізтпа*; рос. "томный, слепой"; чеш., слвц. *temnu*; польськ. *сіетпу*) из *Тътьпъ* от *тъма*. Однак, П. Лизанець на основі багатьох описів та збірок матеріалів лемківських говірок виділив близько ста лексичних засвоєнь з угорської мови, серед яких слово *теметів* – "кладовище" [41, с. 78].

Важливе й інше припущення. У польській міфології *ста* – "нічний метелик, міфічна істота, що з'їдає серце". Отже, *йти на теметів* – передусе думці, що людина йде в царство тьми.

Метою таких ФО є завуальовування предметів і явищ та їх ознак, прямі назви яких можуть викликати небажані асоціації, вразити когось або бути непристойними.

О. Потебня [85, с. 115] відзначає високе значення слова для розвитку думки і те, як колись у давнину наші предки бачили силу і міць у слові.

3.3. Варіантний вияв обрядових номінацій у говірках

ФСГ на позначення поняття “вмерти” є найчисленнішою не тільки у волинському мовленні, а й в інших говірках [22, с. 247; 23, с. 103]. Так, М.Демський, досліджуючи дієслівні фраземи, що пов’язані з життєвим циклом людини в бойківських говірках, підкреслює особливе переважання в усному мовленні тих, “що вживаються для лінгвалізації особливо гострих переживань людини, трагічних подій у її житті” [22, с. 247].

За нашими спостереженнями, ФСГ “вмерти” виявляється такими семантичними рядами: ‘померти’; ‘насильно померти’; ‘вчинити самогубство’. Зазначимо, що фраземи цієї групи, як правило, відбивають не тільки ритуальні дії похоронного обряду, а й передають конкретні народні уявлення про смерть як перехід людини чи душі в інший світ, до Бога.

Семантичний ряд ‘померти’

Найпродуктивнішим у названій ФСГ є семантичний ряд ‘померти’. До його складу входять лексеми певної понятійної сфери: *Бог, душа, дух, земля, світ* тощо: *попрош^чати^с’а с’:^вітом* (Шд), *по^кінчити с цим с’^вітом* (Др), *п’іти на тої с’^віт* (Др, Кр, Кт, Лс, МК, Рх, СУ, Шд), *в’ід’їти^с’его с’^віту* (Мн), *в’ід:ати Богов’і^{душу}* (Гр, Дн, Кс) / *в’ід:ати^{Богу}^{душу}* (Івн, Кр, Кс, Нг), *от^{дат}’^{Богу}^{душу}* (Івн, Нг, ПХ) / *от^{дат}’^{Богови}^{душу}* (Др, СУ) / *от^{дат}’^{Бого}^{в’і}^{душу}* (Пл), *Богови дух в’ід:ати* (Вр), *в’ід:ати^{душу} Богови* (Лс), *пре^дс^{та}ви^{лас}’^{душа} б^ож^а* (Нг), *п’іти до^{Боз}’і* (Ів, Км), *зе^м’л’а при^інала* (Крч), *п’іти^{земл’у} г^{риз}ти* (КК). Домінуючими є дієслова у формі минулого часу. Виразно виявляються діалектні морфологічні ознаки: іменник чоловічого роду *Бог* у дав. відм. має закінчення - *ови*, -*о^(у)в’і*.

Інші фраземи семантичного ряду ‘померти’ побудовані за семантичною моделлю 1 “стан неживого тіла = смерть”, або “перебувати в зручній для відпочинку позі”. Зафіксовані вирази утворились швидше від спостережень над реальними діями чи явищами і тому характеризуються великою кількістю варіантів. Тут можуть варіюватися як дієслівний, так і іменний

компоненти: *зако¹тити¹ воч¹'і* (Схк), *зак¹рити¹ воч¹'і* (Кр), *ск¹ласти¹ ру¹ки на з¹руд¹'ах* (Крч), *зло¹жити¹ ру¹ки* (Зн), *ск¹ласти¹ ру¹ки* (Цк), *ск¹ласти¹ но¹ги рі¹ўнен¹'ко* (Зн), *прос¹'т'аг¹нути¹ но¹ги* (Кд, Крм, Крч, Лс, Пл, См, Цк), *в¹іт¹кинути¹ но¹ги* (Ор, Цк), *прот¹'аг¹нути¹ но¹ги* (Км).

За структурно-семантичною моделлю 1 “простягти (віддати) + кінцівки = померти” утворились такі фраземи: *в¹іт¹кинути¹ но¹ги* (Ор, Цк), *прос¹'т'аг¹нути¹ но¹ги* (Кд, Крм, Крч, Лс, Пл, См, Цк), *прот¹'аг¹нути¹ но¹ги* (Км), *в¹іт¹кинути¹ рати¹ц¹'і* (Кс), *в¹іт¹кинути¹ ко¹пита* (Др, Км, Мк, Пл, См, Цк, Шд), *в¹і¹дати¹ к¹'ін¹'ц¹'і* (Км, Крм, Кс, Мк, Ор, См, Цк) / *в¹і¹дати¹ к¹'ін¹'ц¹'і ў¹воду* (Чр), *ск¹ласти¹ ка¹пц¹'і* (Пл).

Отже, у поданих фраземах компонент “ноги” може замінюватися асоціативно-експресивними синонімами із значенням “кінцівки” або те, що на кінцівках.

У фраземах цього ряду виявляється структурно-семантична модель 2 “піти / відправитися + асоціативна назва місця захоронення = померти”: *п¹'іти ўви¹ше¹"н¹'ки* (Зр, Кд, Кт, Пл), *п¹'іти п¹'ід му¹раву* (См).

Семантичний ряд ‘насильно померти’

Семантичний ряд ‘насильно померти’ помітно відрізняється від попереднього антонімічними відношеннями опорних лексем (пор.: *ноги* – *руки*, *Бог* – *чорт*) і передається численною кількістю варіантів компонентів-дієслів: *нало¹жити¹ го¹лову* (Зр, Км), *поло¹жити¹ го¹лову* (Крм, Шд), *покласти¹ го¹лову* (Кр); *нало¹жити¹ голо¹войу* (Нг), *л¹'аг¹ти т¹рупом йак худо¹бина* (Зл), *помог¹ли ў¹мерти* (Др). Деякі вирази зазначеного ряду в одних говірках мають значення ‘насильно вмерти’, в інших – значення змінюється: *в¹і¹дати¹ ч¹орту ду¹шу* (Кс, Нг, СУ), *в¹і¹дати¹ ч¹ортови¹ ду¹шу* (Мн) ‘насильно вмерти’ – *в¹і¹дати¹ ч¹орту ду¹шу* (Вн, См) ‘вчинити самогубство’; *нагла смерт¹* (Зн, Івн, Чр) ‘насильна смерть’ – *нагла смерт¹* (СУ) ‘миттєва смерть’.

У межах цього ряду перебувають фраземи, які одночасно можуть входити до складу семантичного ряду ‘вчинити самогубство’.

Семантичний ряд ‘вчинити самогубство’

Аналізований ряд ‘вчинити самогубство’ у досліджуваних говірках представлений фраземами семантичних моделей. За моделлю 2 “яким чином вчинити самогубство” створені фраземи, що лінгвалізують певні етапи дії: *на г'іл'аку поче^uпитуєс'а* (Мк) / *поче^uпитуєс'а на гул'аку* (Кк), *по^lв'ішатиєс'а на г'іл'ац'і* (См), *за^lв'ішатиєс' на г'іл'ац'і* (Дн), *за г'іл'аку заче^uпитуєс'а* (Кт) / *зач'іпитуєс'а за гу^eл'аку* (МК) / *зач'іпитуєс'і за гу^eл'аку* (Цк) / *заче^uпитуєс'а за гу^eл'аку* (Км), *ину^rрок за^lкинути* (Пл), *на моту^lзок үче^uпитуєс'а* (Зн), *заче^uпитуєс'а мо^(y)ту^lском* (Кр), *с'а зада^lвиү мо^(y)ту^lском* (Кр), *зат'аг^lнути пе^uт^lу* (Івн). Низку лексико-граматичних варіантів у говірках має загальноукраїнська фразема *накласти на себе руки* [ФСУМ, I, с. 527]: *на^lкласти на себе ^lруку* (Др), *на^lкласти на себе ^lруки* (Гр, Зр, Км, Кр, Крм, Мк), *на^lкласти ^lруки* (Зр, Рх), *нало^lжити ^lруки* (СУ), *по^lкласти на себе ^lруки* (Лс), *нало^lжити на себе ^lруки* (Км, Кс, МО), *нало^lжитиєс'е на себе ^lруки* (Івн), *на^lкласти ^lруки на себе* (Кс, Ор, Пл, См, СУ, Шд), *нало^lжити ^lруки на себе* (Лс), *сам на себе ^lруки на^lлаү* (Мн).

Як і в семантичному ряді ‘насильно померти’, в аналізованому виступають лексеми *чорт, душа: в'ідати чорту ^lдушу* (Вн, См), *чорт ^lдушу үз'аү* (Крч), *занапас^lтити ^lдушу* (Нг), *ска^lружити ^lдушу* (Кр). У староушицькій говірці вживаються переважно зневажливі вирази: *а^lди за^lв'ішаүс'а, ү^rізати ^lдуба ^lран'ше с^lроку*.

Аналіз ФСГ “Вмерти” дозволив виділити 3 семантичні ряди, які досить активно побутують в усному мовленні подолян, бо передають особливо гострі переживання людей. Фраземи цієї групи характеризуються різноманітністю будови та образної структури, а тому виділено 2 семантичні та 2 структурно-семантичні моделі. Особливо слід відзначити широку варіантність дієслівної лексики у складі фразем.

Отже, зібрані дані говіркового матеріалу: 1) дали досить повне уявлення про чинні моделі в локальному ареалі, українському й загальнослов'янському континуумі; 2) виявили набір образних конкретизаторів і тим самим наочно

представили елементи – складники внутрішньої форми фразем; 3) об'єктивно показали фразеопродуктивність окремих етнокультурних сфер.

Інтерпретований у дослідженні матеріал засвідчив індивідуальну структуру, національну специфіку, образність, моделювання фразем.

Висновок до розділу

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну та різнорівневу інформацію про історію і сучасний стан поширення української мови. Дослідження фразеологізмів живого народного мовлення зумовлено їхньою особливістю як вторинних номінацій відігравати важливу роль носіїв національно-культурних визначальних рис мови. З'ясування ролі фразем як знаків мови у зв'язних текстах усного мовлення ускладнене їхньою суперечливою природою, взаємодією багатьох факторів, виражальними можливостями в передачі емоцій та станів.

Аналіз ФСГ “Вмерти” дозволив виділити 3 семантичні ряди, які досить активно побутують в усному мовленні подолян, бо передають особливо гострі переживання людей. Фраземи цієї групи характеризуються різноманітністю будови та образної структури, а тому виділено 2 семантичні та 2 структурно-семантичні моделі. Особливо слід відзначити широку варіантність дієслівної лексики у складі фразем.

Отже, зібрані дані говіркового матеріалу: 1) дали досить повне уявлення про чинні моделі в локальному ареалі, українському й загальнослов'янському континуумі; 2) виявили набір образних конкретизаторів і тим самим наочно представили елементи – складники внутрішньої форми фразем; 3) об'єктивно показали фразеопродуктивність окремих етнокультурних сфер. Інтерпретований у дослідженні матеріал засвідчив індивідуальну структуру, національну специфіку, образність, моделювання фразем.

ВИСНОВКИ

Отже, у говірках Поділля є численні репрезентанти аналізованих сфер – образи-паралелі до заборонних (делікатних) понять чи їх назв. Звичайно, вони увібрали чимало елементів давніх табу, проте засвідчують 1) динаміку й безперервність свого становлення: усякий наступний замінник виражатиме більшу міру виявлення меліоративної / пейоративної характеристики; 2) незначну перевагу евфемізмів над дисфемізмами; 3) значущість окремих компонентів, особливо символів, міфологем, близькозвучних слів.

Твердження про періоди, коли людина „не відділяє не тільки слова від думки, але навіть не відділяє слова від речі”, значною мірою актуальне й для сучасного світосприймання. Під мовним табу розуміємо будь-яку заборону на вживання певних слів, фразеологізмів. Унаслідок давнього табу виникли образні стійкі вирази, що відбивають віру в мовну магію: уживаючи вторинні найменування, мовці намагаються вплинути в бажаному напрямі на природу явища, розвиток подій, аби відвернути лихий вплив мовного вислову.

У західноподільських говірках рудименти давнього табу особливо яскраво представляють ареальні фразеологізми сфери смерті, серед яких вирізняємо евфемістичні й дисфемістичні (переважно жаргонні). Потужний шар замінників складають вирази, що розкривають особливості сучасного табу. Густо представлені фразеологічними семантичними рядами поняття „одержати відмову під час сватання”, „зрадити, мати нешлюбні зв'язки”, „бути, стати вагітною”, „не втримати сечу”, „обманювати”, „пиячити” та деякі інші. Вони здебільшого мотивовані делікатністю, пристойністю, співчуттям. Віра в мовну магію в „нових евфемізмах” (Б. Ларін) відчутна не в усіх випадках. Для проаналізованих сфер – інтимних стосунків та подружнього життя й фізіологічних процесів людини – характерне активне функціонування власне евфемістичних висловів. Третя й четверта сфери – позначення людських пороків і вчинків та вербалізація зовнішніх та внутрішніх непривабливих рис людини, її розумових здібностей –

представлені евфемістичними й дисфемістичними ареалізмами приблизно однаковою мірою.

Вагому роль у формуванні фразем відіграють компоненти-символи, що є назвами реалій і загальноукраїнської етнокультури (*білі танки, гарбуз, дуб*). Евфемістичні й дисфемістичні ареальні вирази, що сформувалися внаслідок давніх та сучасних табу, уживаються з метою не стільки „описати” навколишній світ, скільки інтерпретувати його, оцінити та виявити ставлення до нього.

За мотиваційною домінантою стійкі замітники умовно поділяються на дві групи: 1) ті, що виникли внаслідок віри в мовну магію (використовуючи вторинні назви замість прямих найменувань, мовці таким чином намагаються відвернути лихий вплив слова, а іноді й спрямувати розвиток події до бажаного результату). Їх прикладом є евфемістичні й дисфемістичні фразеологізми-відповіді на питання „Куди?”. Такі вирази відбивають рудименти давнього табу й виконують частіше магічно-заборонну функцію; 2) ті, що, утримуючи лише деякі риси магічного ставлення до слова, є своєрідною прикметою культурного рівня, а значить, і цензури, виникають унаслідок делікатності, співчуття, сором'язливості, пристойності. Сучасні ФО виконують здебільшого маскувальну й пом'якшувально-меліоративну функції. Характер відбиття табу в ФО полягає у виборі сфер табування, його продуктивності як семантичного чинника становлення ареалізму, стійкості протягом тривалого часу, у ціннісно-соціальних орієнтирах.

Матеріали говіркового мовлення дали досить повне уявлення про чинні моделі в локальному ареалі, українському та загальнослов'янському континуумі, а також виявили набір образних конкретизаторів і тим самим наочно представили складники внутрішньої форми фразем, об'єктивно показали фразеопродуктивність окремих етнокультурних сфер.

Отже, фразеологізми відіграють велику роль у творенні й збереженні у часі мовної картини світу носія говірки, маркують шкалу оцінності (переважно негативної). Народні спостереження, що реалізовані у

віруваннях, повір'ях і звичаях, вербалізувалися в образній основі багатьох сталих виразів. З'ясовано, що в таких фраземах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (*розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки*), абстрактні поняття (*мало, багато, нічого, смачно*), стани природи (*тихо, безвітряно, ясно*), уявлення про час та ін. Підтверджено збіг структури та семантики одиниць у різних говорах, але збереження фонетичних, лексичних регіоналізмів.

На різних територіях оприявлені переваги у використанні символічних компонентів у складі фразем, виділенні різних ознак чи рис об'єкта в складі фразеологізмів. Семантичні акценти пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, територіальними особливостями ведення господарства, сільськогосподарськими традиціями, психологією сприйняття дійсності, правилами моралі, що зафіксовано у фразеологічній картині світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арк – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк, 2003. 177 с.
- ВархІ – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братислава : Словацьке пед. вид-во, 1990. 259 с.
- Грищ – Грищенко П.П. Матеріали для діалектного фразеологічного словаря українського Полісся (село Лучанки Овручського району Житомирської області. *Вопр. фразеології*. 8: Тр. Самарканд. ун-та ім. А.Навои. Самарканд, 1975. Вып. 272. С. 162–177.
- Добр – Доброльожа Г.М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин. Київ : Волинь, 1997. 53 с.
- Дол – Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля. *Вопр. фразеології*. 8: Тр. Самарканд. ун-та ім. А. Навои. Н.с. Самарканд, 1975. Вып. 272. С. 131–162.
- ДолП – Доленко М.Т. О діалектній фразеології Подолля Укр ССР. *Вопр. фразеології*. 8: Тр. Самарканд. ун-та ім. А. Навои. Самарканд, 1975. Вып. 272. С. 14–20.
- Коваленко – Коваленко Н.Д. Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. 144 с.
- КТСЛТ – Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
- Магр – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобжанських говірок (Луганська область). Луганськ : Знання, 2003. 172 с.

- МС – Український молодіжний сленг сьогодні / укл. С. Пиркало. Київ : Мова та історія, 1999. 88 с.
- Ном – Українські приказки, прислів'я і таке інше / споруд. М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 466 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ, 1984. Ч. 1–2.
- ССКУ – Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.
- СтавКСЖ – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ : Критика, 2003. 336 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
- УВДС – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. 4-е вид. Луганськ : Альма-матер, 2002. 263 с.
- Уд – Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1–2.
- УМ – Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 664 с.
- УМЕ – Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови). Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
- УУ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. Київ : Наук. думка, 1993. Кн. 1–2.
- Чаб – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.
- Чаб I–IV – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 1–4.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксамитов А. С. Белорусско-украинские изофраземы. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 86–87.
2. Александров А.В. *О терминах „табу” и „эвфемизмы”*. *Иноземна філологія* : міжвід. респ. зб. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. Вип. 8. С. 25–32.
3. Аляхновіч М. М. Характарыстычнасьць у фразеалогіі: тэорыя і практыка (на матэрыяле дыялектнай фразеалогіі беларуска-ўкраінскага памежжа). *Український діалектологічний збірник* / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 428–458.
4. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін-Луцьк, 2003. 176 с.
5. Бабич Н.Д. Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування). *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 87–88.
6. Бабич Н.Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров. *Вопр. фразеологии*. Тр. СамГУ. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 5–13.
7. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Речевые формулы в тезаурусе русской идиоматики. *Frazeografia słowiańska* / Pod red. M. Balowskiego i W.Chlebdu. Opole, 2000. S. 14–17.
8. Бублик И.Ф. Вербальная агрессия и культура. *Язык и культура: Материалы IV Междунар. конф.* Київ, 1996. Ч. I. С. 235–237.
9. Будагов Р.А. Введение в науку о языке : Учеб. пособ. 2-е перераб. и доп. изд. Москва : Просвещение, 1965. 492 с.
10. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Рад. шк., 1955. 307 с.

- 11.Бурмистрович Ю. А. Образование фразеологизмов как процесс, осуществлённый по моделям. *Вопросы семантики фразеологических единиц (на материале русского языка)* : тезисы докладов и сообщений / ред. коллегия: проф. В. П. Жуков (отв. ред.) и др. Новгород, 1971. Ч.1. С. 9–12.
- 12.Гаврилюк Н. Формули-міфи про народження дітей (До ареальної характеристики на українському Поліссі і суміжних територіях). *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 332–339.
- 13.Гаврин С. Г. Проблема фразеологического моделирования. *Проблемы образования фразеологических единиц* : Респ. сб. / ред. кол.: В. Л. Архангельский (отв. ред.) и др. Тула : МП РСФСР Тульс. гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого, 1976. С. 58–75.
- 14.Гринчишин Д.Г. Спостереження над фразеологією Наддністрянських говірок. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 88–89.
- 15.Грица Т. Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл. : дис. ... канд. філ. наук : 10.02.01. Харків, 1996. 182 с.
- 16.Грица Т.Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл. : автореф. дис. ... канд. філол. Наук : 10.02.02. Харків, 1996. 17 с.
17. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наук. думка, 1990. 268 с.
- 18.Грищенко П.П. Заметки о фразеологизмах с именами собственными в украинской диалектной речи. *Вопросы русского и общего языкознания. Сборник научных трудов Ташкентского ун-та*. Ташкент, 1976. Вып. 519. С. 118–124.
- 19.Губарев В. П. К типологии фразеологических моделей (на материале немецкого языка). *Филологические науки*. 1985. №4. С. 65–68.
20. Демська О.М. Про деякі зміни в фраземному складі бойківського говору. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики*

української народно-розмовної мови : тези доповідей Респ. конф. (Ужгород, листопад 1989р.). Ужгород, 1989. С. 51–52.

21. Демський М.Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу. *Українська діалектна лексика* : зб. наук. пр. Київ : Наук. думка, 1987. С. 45–61.
22. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономасіологічні функції й особливості номінації (Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем). *Записки НТШ*. Львів, 1990. Т. ССХІХІ. С. 238-265.
23. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля. *Українське мовознавство*. 1975. Вип. 3. С. 102-107.
24. Івашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1981. 111 с.
25. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. Харків : ФОЛІО, 1999. 304 с.
26. Івченко А. Фразеологія українських говірок Пряшівщини на загальноукраїнському та слов'янському тлі. *Наукові записки*. Пряшів, 1993. № 18. С. 137–144.
27. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия : Учеб. пособ. к спецкурсу. Ленинград, 1988. 79 с.
28. Коваленко Н. Матеріали до словника фразем західноподільських говірок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : збірник наукових праць. Вип. 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. Ужгород, 2001. С. 253–257.
29. Коваленко Н.Д. Лексикографічний опис фразем західноподільських говірок. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 379-391.
30. Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 20 с.

- 31.Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок західного Поділля : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Київ, 2001. 384 с.
- 32.Коваль В. И. К типологическому изучению диалектной фразеологии близкородственных языков. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 92–94.
- 33.Коваль В. И. Языковая картина мира и ее отражение в словянской этнофразеологии : Материалы Междунар. науч. конф. Славянская фразеология в синхронии и диахронии. Гомель, 2011. Вып. 1. С. 29–32.
- 34.Конобродська В. Курсова і дипломна робота з етнолінгвістики. Житомир : Полісся, 2003. 236 с.
- 35.Конобродська В. Номінації поліського поховального обряду. *Український діалектологічний збірник*. Київ : Довіра, 1997. Кн. 3. С. 428–458.
- 36.Лавер В. И. Русско-украинско-белорусские лексические варианты диалектных фразем. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу* : тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). Москва, 1973. С. 134–136.
- 37.Лавер В. І. Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов'язані з народними обрядами заручин і весілля. *Культура і побут населення Українських Карпат* : матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С. 248–253.
- 38.Лавер В.И. Об одной семантической группе фразеологизмов в украинских говорах Закарпатской области УССР. *Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 58–66.
- 39.Лавер В.И. Фраземіка українських діалектов карпатського регіона : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Київ, 1992. 50 с.
- 40.Ларин Б.А. Об эвфемизмах. История русского языка и общее языкознание. Москва : Просвещение, 1977. С. 101–114.

41. Лизанець П. До питання про мадяризми в лемківському говорі. Тези доповідей до ювілейної конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Серія мовознавча. Ужгород, 1965. С. 86.
42. Мацюк З. С. Із народу не викинеш. Діалектний словник фразеологізмів. Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 136 с.
43. Мацюк З. С. Людина і її буття у західнополіській фразеології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2011. 375 с.
44. Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.
45. Мацюк З. С. Структурно-символічний аналіз фразеологічного ряду «материнство» (на матеріалі західнополіської фразеології). Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 187–201.
46. Мацюк З. Модифікаційні процеси у фразеології Західного Полісся. *Україна і світ: діалог мов та культур* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–13 квітня 2018 р. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2018. С. 197–199.
47. Мацюк З. Від трансформації до конотації: шлях західнополіської фраземи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 200–205.
48. Мацюк З. С. Говорити як медок варити : словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 688 с.
49. Мацюк З. Імідж особистості крізь призму фразеологічної картини світу. *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultura. Monografia ze studiów slawistycznych IV*, pod red. A. Kołodziej, E. Tyszkowskiej-

- Kasprzak, M. Ślawnickiej, A. Ursulenko. Wrocław : Oficyna Wydawnicza ATUT 2020. 150–156.
- 50.Мацюк З. С. Народження позашлюбної дитини в західнополіському фразеологічному корпусі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : Видавець Панькова А. С., 2020. Вип. 51. С. 88–91.
- 51.Мацюк З., Фенко М. Синергія концепту «дух» та соціально-культурний контекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки.* Кропивницький : Видавництво «КОД», 2019. Вип. 175. С. 613–618.
- 52.Мацюк З., Фенко М. Концепт “душа” в ареальній фразеології. *Studia ucrainika posnaniensia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.* Poznan, 2020. Zeszyt 8 (1). С. 127–138.
- 53.Мацюк З., Фенко М. Міжкультурні фраземи із запозиченою лакуною. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 20-ти річчю інституту (м. Луцьк, 21–22 травня 2020 р. / упоряд.: О.А. Бундак, Т.Й. Жалко, Н.Г. Конон. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 150–152.
- 54.Мацюк З., Фенко М. Оказіональні компоненти у фразеологічних одиницях західнополіського континууму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.* Ужгород, 2020. № 1 (43). С. 219–225.
- 55.Медведев Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків : Вища шк., 1982. 232 с.
- 56.Михайлова О.А., Якименко Н.Е. Содержание понятия эвфемизм. К постановке проблемы. *Слово. Фраза. Текст.* Москва : Азбуковник, 2002. С. 280–284.
- 57.Міняйло Р.В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2001. 261 с.

- 58.Мокиенко В. М. О специфике ареального описания и интерпретации фразеологических моделей. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу* : тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). Москва, 1973.
- 59.Мокиенко В. М. Фразеологические параллели и фразеологические изоглосы в славянских диалектах. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 122–132.
- 60.Мокиенко В. М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии. *Сравнительно-типологические исследования славянских языков и культур. К IX Международному съезду славистов* : сб. ст. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. С. 40–53.
- 61.Мокиенко В. М. Славянская фразеология. 2 изд. Москва : Высшая школа, 1989. 288 с.
- 62.Мокієнко В. М. Фразеологія в лемківських говірках Східної Словаччини. Вархол Н.Д., Івченко А.О. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава : Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. С. 5–14.
- 63.Мороз О. Українські фразеологізми з прізвищами і прізвиськами в основі (на тлі відповідних одиниць у російській, білоруській і польській мовах). *Лінгвістичні студії* : зб. наук. пр. Донецьк : ДонНУ, 2001. Вип. 8. 319 с.
- 64.Назарян А. Г. Семантическая структура образных фразеологизмов и проблема её моделирования (на материале французского языка). *Лексико-грамматические и стилистические проблемы изучения иностранных языков* : сб. науч. тр. / отв. ред. Н. М. Фирсова. Москва, 1981. С. 12–23.
- 65.Назарян А. Г. Семантическая моделируемость фразеологизмов: реальность или фикция? *Филологические науки*. 1983. №6. С. 34–40.

- 66.Олійник М. *Бути на Божій правді*: фразеологізми зі значенням „померти” у гуцульських говірках. *Християнство й українська мова* : матер. наук. конф. Л., 2000. С. 279–288.
- 67.Олійник М. Жіноча тематика у фразеології гуцульських говірок. *Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка: Філол. науки*. Луганськ, 2001. №12. С. 192–197.
- 68.Олійник М. За лісом, за пралісом крайка лежить: фразеологізми, пов’язані з поняттям “змія” в гуцульських говірках. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 192–201.
- 69.Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Л., 2002. 20 с.
- 70.Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2002. 222 с.
- 71.Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905. 652 с.
- 72.Потебня А. А. Психология поэтического и прозаического мышления. *Хрестоматия по истории русского языкознания* / под. ред. Ф.П. Филина. Москва : Высш. шк., 1973. С. 239–253.
73. Потебня О. Естетика і поетика слова: Збірник. Пер. з рос. / упоряд., вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.
- 74.Ройзензон Л. И. Украинско-русская (сибирская) фразеологическая изоглосса и формирование новых межславянских фразеологических связей. *Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов IV лингвистической конференции. Слово в языке, речи, контексте, 7–8 мая 1974 г.* / отв. ред. Н.А. Лукьянова. Новосибирск : НГУ, 1974. С. 96–98.
- 75.Скрипник Л. Г. Стрибати в гречку. *Мовознавство*. 1968. № 5. С. 76–78.
- 76.Солодуб Ю. П. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках. *Вопросы языкознания*. 1982. №2. С. 106–114.

- 77.Солодуб Ю. П. Сопоставительная структурная типология фразеологизмов славянских языков и возможности её отражения в двуязычной фразеологии. *Фразеологизм и его лексикографическая разработка. Материалы IV Международного симпозиума в рамках заседания Международной комиссии по проблемам славянской фразеологии при Международном комитете славистов*. Минск : Наука и техника, 1987. С. 126–127.
- 78.Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Івано-Франківськ, 2000. 20 с.
- 79.Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.
- 80.Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології : дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02. Луганськ, 1994. 453 с.
- 81.Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. Луганськ : Альма-матер, 2003. 362 с.
- 82.Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 167 с.
- 83.Ужченко В. Д. Весільні фразеологізми. *Укр. мова і л-ра в шк.* 1991. № 5. С. 86–88.
- 84.Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків, 1990. 165 с.
- 85.Ужченко Д. Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 294–300.
- 86.Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та вн. Київ : „Укр. енцикл.”, 2000. 752 с.

- 87.Фрейд З. Тотем и табу: Пер. с нем. СПб.; Москва : Олимп; АСТ-ЛТД, 1998. 448 с.
- 88.Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.
- 89.Чабаненко В. А. Фразеологія говірок Нижньої Наддніпрянщини. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 105–106.
- 90.Черданцева Т. З. Язык и его образы (Очерки по итальянской фразеологии). Москва : Междунар. отношения, 1977. 168 с.
- 91.Шевченко Л. Ю. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць. *Укр. мова і л-ра в шк.* 1985. № 10. С. 26–31.
- 92.Яким М. Б. Іменникові фразеологізми бойківського говору (етнокультурний аспект). *Вісник Харківського університету* № 491. Серія Філологія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М.Ф. Наконечного. Харків : Видавничий відділ ХНУ, 2000. С. 309–313.
- 93.Яким М.Б. Народно-розмовні іменникові фразеологізми бойківського говору (у зіставленні з літературною мовою). *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови* : тези Республіканської конференції (Ужгород, листопад 1989 р.). Ужгород : Вид-во Ужгородського держ. ун-ту, 1989. С. 154–155.
- 94.Януш О. Евфемія і суміжні явища в українській і російській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02, 10.02.01. Київ, 1997. 23 с.